

Krystian Zalewski

konserwator zabytków
Muzeum Ziemi Karlińskiej w Karlinie

conservator of historical objects
Karlino Land Museum

Średniowieczny kościół w Karlinie – historia przekształceń budowlanych w świetle badań architektonicznych

The medieval church in Karlino – the history of building transformations in the light of architectural research

Abstrakt

W artykule przedstawione zostały wnioski z badań architektonicznych wykonanych przez autora w okresie od października 2016 roku do września 2017 roku. Przeprowadzone badania architektoniczne w karlińskiej świątyni polegały na analizie materiału użytego do jej budowy i nie obejmowały konstrukcji drewnianych (więźby dachowej w prezbiterium, korpusie nawowym, wieży oraz dzwonnicy). Do opracowania badań wykonano analizę architektoniczną murów kościoła. W ramach przyjętych kryteriów zbadano ich styki, które przedstawiono graficznie w postaci węzłów badawczych w celu ustalenia wzajemnej chronologii oraz zaznaczono na dokumentacji fotograficznej. Mury zostały również porównane pod kątem wątków konstrukcyjnych, kolorystyki cegieł, rodzaju zaprawy, wielkości cegieł i sposobu opracowania spoiny. W połączeniu z kwerendą archiwalną badania te pozwoliły na rozpoznanie przekształceń budowlanych, rozwarstwienie chronologiczne i próbę rekonstrukcji poszczególnych faz budowlanych, a także na szczegółowe określenie średniowiecznej techniki budowlanej. Omówienie tych właśnie aspektów jest głównym celem niniejszego artykułu.

Słowa kluczowe: Karlino, średniowiecze, architektura, kościół, badania architektoniczne, konserwacja

Abstract

The article presents the conclusions from the architectural research carried out by the author in the period from October 2016 to September 2017. The architectural research carried out in the Karlino church consisted of an analysis of the material used for its construction and did not include wooden structures (roof trusses in the chancel, nave body, tower and belfry). An architectural analysis of the church walls was carried out for the study. As part of the criteria adopted, their joints were examined, which were graphically presented in the form of research nodes in order to establish a mutual chronology, and marked on the photographic documentation. The walls were also compared in terms of the construction bonds, colour of bricks, type of mortar, size of bricks and the way of joint preparation. Together with the archival study, the research allowed for the recognition of building transformations, chronological stratification and the attempt at reconstruction concerning individual construction phases, as well as the detailed definition of the medieval building technique. The discussion of these aspects is the main purpose of this article.

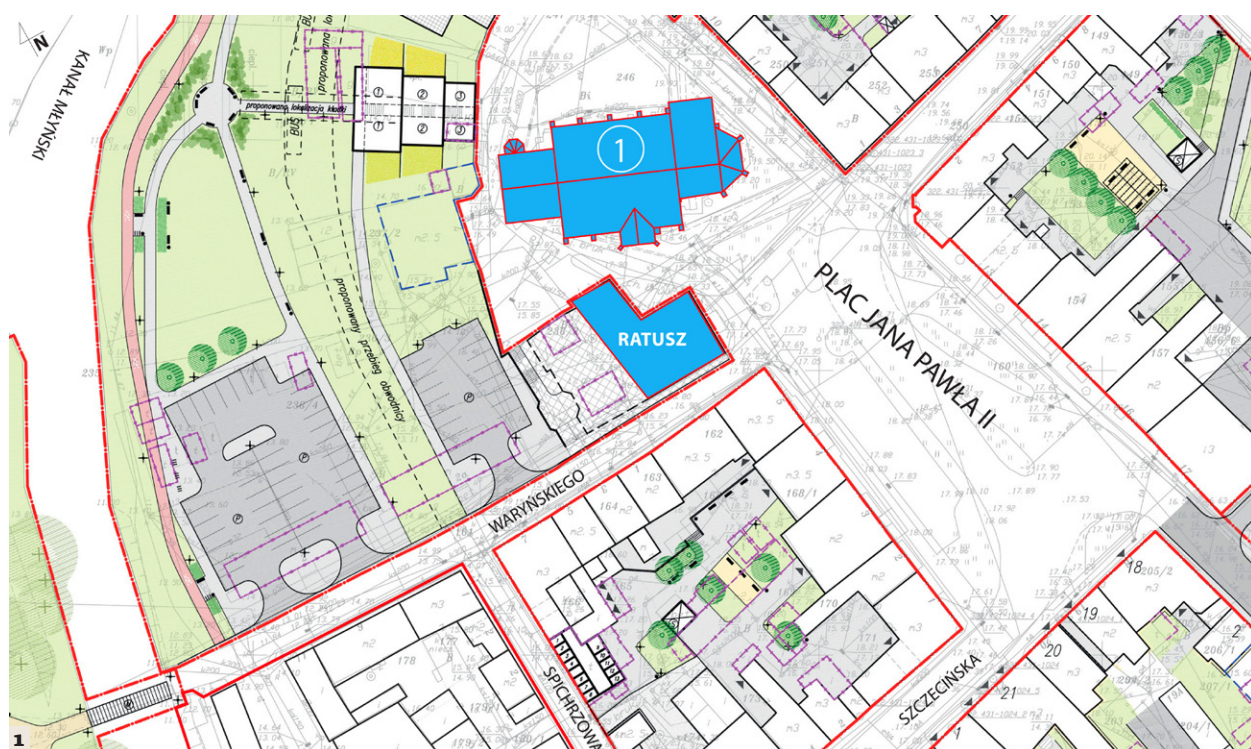
Keywords: Karlino, Middle Ages, architecture, church, architectural research, conservation

Wstęp

Średniowieczny kościół pw. św. Michała Archanioła w Karlinie położony jest w centrum miasta, w północno-zachodniej pierzei rynku (il. 1). Jest to orientowana, trójnawowa, czteroprzęsłowa pseudobazylika z zamkniętym wielobocznie jednonprzęsłowym prezbiterium oraz dominującą wieżą od zachodu (il. 2). Korpus nawowy, wieża oraz prezbiterium pokryte są dachami dwuspadowymi i blachą miedzianą. Jest to budowla ceglana, jedynie do budowy cokołu użyto kamienia. Z powodu licznych napraw w strukturze murów świątyni występuje zakłócony wątek gotycki.

Introduction

The medieval Church of St. Michael the Archangel in Karlino is located in the town centre, in the north-western frontage of the market square (Fig. 1). It is an oriented, three-nave, four-span pseudo-basilica with a polygonally closed single-spanned chancel and a dominant tower from the west (Fig. 2). The nave body, tower and chancel are covered with gable roofs and sheet copper. It is a brick building, stone was used only to build a pedestal. Due to numerous repairs, the structure of the church walls includes disturbed Gothic brickwork. In the chancel there are

W prezbiterium widoczne są partie wątku wendyjskiego, w wejściu bocznym od strony południowej jest watek krzyżykowy.

Wieloboczne prezbiterium ma oś skrzywioną w kierunku północnym w stosunku do korpusu nawowego i jest oszkarpowane. Okna na każdej osi zakończono ostrołukiem. Od strony północnej prezbiterium dostawiono zakrystię na planie prostokąta. Elewacja korpusu nawowego jest oszkarpowana, czteroosiowa, a osie wyznaczają cztery okna zamknięte ostrołukiem. Od strony południowej korpusu nawowego umieszczono kruchtę. Na osi kościoła od strony zachodniej postawiono trójkondygnacyjną, trójosiową wieżę, zbudowaną na planie kwadratu. Wejście główne w formie portalu zakończonego ostrołukiem znajduje się na osi kościoła od strony zachodniej wieży. Bryłę masywu wieżowego członują wysokie nieotynkowane blendy, a szczyty, wschodni i zachodni, zdobią blendy z prostym maswerkiem w formie dwułuczy z cienkich lasek. Nawę główną od naw bocznych dzieli czterokątne, proste filary, które wspierają ostrołukowe arkady, po cztery z każdej strony. Nawa główna korpusu w karlińskim kościele jest szersza trzykrotnie od naw bocznych, a jej przęsła mają rzut prostokąta poprzecznego do osi kościoła. Przęsła naw bocznych również mają rzut prostokąta, lecz ułożone są wzdłuż osi kościoła. We wnętrzu zastosowano sklepienie

fragments of the Slavonic bond, in the side entrance on the south side there is a cross bond.

The polygonal chancel has an axis curved to the north in relation to the nave body and is buttressed. The windows on each axis were topped with a pointed arch. On the northern side of the chancel a sacristy on a rectangular floor plan was added. The elevation of the nave body is buttressed, four-axis, and the axes are marked by four windows topped with the pointed arches. On the southern side of the nave body a porch was situated. On the axis of the church from the west side a three-storey, three-axial tower was erected, built on a square floor plan. The main entrance in the form of a portal topped with the pointed arch is located on the axis of the church from the west side of the tower. The body of the tower massif is composed of high, unplastered blind windows, and the eastern and western gables are adorned with blind windows with a simple tracery in the form of double arches of thin sticks. The main

1. Karlino. Kościół pw. św. Michała Archanioła, plan sytuacyjny. Wyk. K. Zalewski

1. Karlino. The Church of St. Michael the Archangel, a situation plan. By K. Zalewski

2. Kościół pw. św. Michała Archanioła, lipiec 2016. Fot. K. Zalewski

2. The Church of St. Michael the Archangel, July 2016. Photo by K. Zalewski

gwiaździste, jedynie w nawie północnej jest krzyżowo-żebrowe. W wieży i zakrystii występuje strop płaski, belkowy. W korpusie nawowym, w wieży oraz prezbiterium występuje więźba storczykowa, sosnowa.

Zainteresowanie historią budowy świątyni do lat 90. XX wieku było w zasadzie znikome, poza pozycjami J. Courtoisa, P. Gützkowa i L. Böttgera, którzy w swoich pracach szerzej omówili to zagadnienie. Pozostali autorzy podejmowali temat historii kościoła zdawkowo, przytaczając jedynie informację o powstaniu świątyni w 1510 roku za Johannesem Micraeliusem, autorem obszernej historii Pomorza *Sechs Bücher vom Alten Pommeranlande*, która ukazała się drukiem w latach 1639-1640 i do dziś jest bogatym źródłem wiedzy na temat historii tego regionu. Micraelius opisuje krótko historię Karlina oraz wzmiankuje, że pierwszy kościół spłonął w 1409 roku, natomiast budowa nowego nastąpiła w 1510 roku na polecenie biskupa Martina von Caritha¹.

Najmniej miejsca w dotychczasowych opracowaniach poświęcono problematyce konserwatorskiej. Temat ten poruszony został w publikacji Henryka Janochy *Badania archeologiczno-architektoniczne w kościele p.w. św. Michała w Karlinie w 1990 i 1991 r.*², jednakże autor skupił się na badaniach archeologicznych, które przeprowadzono w części prezbiterialnej oraz wzdłuż murów korpusu nawowego.

nave is separated from the side aisles by quadrilateral, straight pillars that support the pointed arcades, four on each side. The main nave of the body in the Karlin church is three times wider than the side aisles and its spans have a rectangular projection transverse to the axis of the church. The spans of the side naves also have a rectangular projection, but are arranged along the axis of the church. Inside there is a stellar vault, only in the northern nave it is cross-ribbed. In the tower and sacristy, a flat, beamed ceiling was placed. In the nave body, tower and chancel there is a pine king post truss.

Until the 1990s, the interest in the history of the church construction was negligible, except for the works by J. Courtois, P. Gützkow and L. Böttger, who discussed this issue in more detail. Other authors took up the subject of the church history casually, quoting only information about the erection of the temple in 1510 after Johannes Micraelius, the author of the extensive history of Pomerania *Sechs Bücher vom Alten Pommeranlande*, which appeared in print in the years 1639-1640 and continues to be a rich source of knowledge about the history of this region. Micraelius briefly describes the history of Karlin and mentions that the second church burned down in 1409, while the construction of the new one was completed in 1510, as ordered by Bishop Martin von Carith¹.

Badania te trwały przez cały czas remontu kościoła i miały na celu ustalenie początku budowy karlińskiej świątyni. Efektem prac archeologicznych jest opracowana w 2013 roku przez Marka Obera publikacja *Kościół w Karlinie i Łobzie – ostatnie gotyckie fary na Pomorzu Zachodnim*³. Autor podejmuje tu między innymi próbę analizy znajdującego się nad łukiem tęczowym szczytu, odkrytego podczas prac. Warto również zwrócić uwagę na pozycję wydaną w 2019 roku, napisaną przez Jarosława Jarzewicza, *Architektura średniowieczna Pomorza Zachodniego*⁴. Przedstawia ona obraz średniowiecznej architektury Pomorza Zachodniego, jej głównych nurtów i problemów, uwzględniając kościół w Karlinie.

Przeprowadzone przeze mnie badania architektoniczne w karlińskiej świątyni polegały na analizie materiału użytego do jej budowy, lecz nie obejmowały konstrukcji drewnianych (więźby dachowej w prezbiterium, korpusie nawowym, wieży i dzwonicy)⁵. Do opracowania badań wykonano analizę architektoniczną murów kościoła. W ramach przyjętych kryteriów zbadano ich styki, które przedstawiono graficznie w postaci węzłów badawczych w celu ustalenia wzajemnej chronologii oraz zaznaczono na dokumentacji fotograficznej. Mury zostały również porównane pod kątem wątków konstrukcyjnych, kolorystyki cegieł, rodzaju zaprawy, wielkości cegieł i sposobu opracowania spoiny. W połączeniu ze studium literatury badania te pozwoliły na rozpoznanie przekształceń budowlanych, rozwarstwienie chronologiczne i próbę rekonstrukcji poszczególnych faz budowlanych, a także na szczegółowe określenie średniowiecznej techniki budowlanej. Omówienie tych właśnie aspektów jest głównym celem niniejszego artykułu. Ze względu na ograniczone ramy nie przedstawiono tutaj samej analizy przekształceń, tylko jej wyniki w formie rozwarstwienia⁶.

Biskupi kamińscy w Karlinie i budowa kościoła

Pierwsze wiadomości źródłowe na temat Karlina zawarte są w informacji z 1159 roku o istniejącej na rzece Parsęcie komorze celnej, przy której znajduje się karczma⁷. Pobierano tu cło, przede wszystkim od drewna transportowanego do kołobrzeskich warzelnii soli. Pierwsza bezpośrednia wzmianka

Previous studies devote the least space to conservation issues. This topic was addressed in the work of Henryk Janocha *Badania archeologiczno-architektoniczne w kościele p.w. św. Michała w Karlinie w 1990 i 1991 r.* [Archaeological and architectural research in the Church of St. Michael in Karlino in 1990 and 1991]³, however, the author focused on archaeological research in the chancel and along the walls of the nave body. This research was carried out throughout the entire renovation of the church and was aimed at determining the beginning of the construction of the Karlino temple. The result of this archaeological work is the publication *Kościół w Karlinie i Łobzie – ostatnie gotyckie fary na Pomorzu Zachodnim* [Churches in Karlino and Łobez – the last Gothic parish churches in Western Pomerania], prepared in 2013 by Marek Ober³. Among other things, the author makes an attempt to analyse the gable above the rood arch, discovered during the research. The work published in 2019, written by Jarosław Jarzewicz, *Architektura średniowieczna Pomorza Zachodniego* [Medieval architecture of Western Pomerania] is also worth noting⁴. The author presents a picture of the medieval architecture of Western Pomerania, its main currents and issues, including the church of Karlino.

The architectural research carried out by me in the Karlino church consisted of an analysis of the material used for its construction, but did not include wooden structures (roof trusses in the chancel, nave body, tower and belfry)⁵. An architectural analysis of the church walls was carried out for the study. As part of the criteria adopted, their joints were examined, which were graphically presented in the form of research nodes in order to establish a mutual chronology, and marked on the photographic documentation. The walls were also compared in terms of the construction bonds, colour of bricks, type of mortar, size of bricks and the way of joint preparation. Together with the literature study, the research allowed for the recognition of building transformations, chronological stratification and the attempt at reconstruction concerning individual construction phases, as well as the detailed definition of the medieval building technique. The discussion of these aspects is the main purpose of this article. Due to the limited framework, the transformation analysis itself is not presented, only its results in the form of stratification⁶.

o miejscowości pochodzi z 1299 roku, w określeniu jednego z mieszkańców jako obywatela Karlina: *Horn Civitas In Corlin*⁸.

W 1248 roku, w związku z nadaniami księcia szczecińskiego Barnima I dóbr ziemskich biskupom kamieńskim, zachodnia część ziemi kołobrzeskiej wraz z Karlinem stała się własnością biskupa kamieńskiego Wilhelma⁹.

Dogodne położenie Karlina, bardzo dobre naturalne walory obronne, skrzyżowanie ważnych szlaków handlowych oraz dobrze rozwinięte zaplecze gospodarcze były czynnikami sprzyjającymi rozwinięciu się osady długo przed nadaniem praw miejskich. Dowodem na to jest wzmianka źródłowa z 1304 roku, w której wymienia się Karlino jako *Civitas in Carulin*, oraz następna z roku 1308, w której Karlino pojawia się już jako miasto *Oppidum Corlin*, a także wspomniany jest zamek w Karlinie¹⁰. W 1304 roku biskup Wacholz nabył zamek w Golczewie, który z racji bliskiej odległości Golczewa od Kamienia (dzisiejszy Kamień Pomorski) stał się pierwszą siedzibą biskupią poza Kamieniem do 1336 roku¹¹. Sposób sprawowania władzy przez biskupstwo kamieńskie, polegający na przywłaszczaniu sobie prawa świeckiego władcy, spowodował wrogie reakcje ze strony księcia. Tym samym Golczewo było narażone na częste ataki księcia i około połowy XIV wieku, za panowania biskupa Jana (1343-1370), rezydencją biskupów z Kamienia stało się Karlino.

Schyłek XIV i początek XV wieku to okres licznych sporów i zatargów pomiędzy biskupami kamieńskimi a książętami zachodniopomorskimi oraz miastami Kołobrzegiem i Koszalinem. Długoletnie wojny zmuszały biskupów do zaciągania pożyczek, i tak biskup Jan Brunon w 1386 roku zapożyczył się na potrzeby wojny z Bogusławem VIII u rady miejskiej Kołobrzegu, oddając w zamian zamek w Karlinie¹². Wojna nasiliła się w 1409 roku. Latem Bogusław VIII splądrował i spalił miasto, w tym miejscowy kościół parafialny. Normalizacja życia nastąpiła po roku 1500, za czasów sprawowania rządów przez biskupa Martina von Caritha (1498-1521). W tymże roku zawarto kompromisowy układ pomiędzy biskupem kamieńskim a radą miejską Karlina. Tenże biskup nakłonił burmistrza karlińskiego Clausa Rinkholda do zbudowania nowego kościoła, który powstał w 1510 roku i poświęcony został św. Michałowi Archaniołowi¹³.

The bishops of Kamień Pomorski in Karlino and the construction of the church

The first source information on Karlino is contained in the 1159 reference on the customs chamber on the Parsęta River, where an inn was located⁷. Duty was collected there, mainly from the wood transported to the Kołobrzeg salt works. The first direct reference to the village comes from 1299, in the description of one of the residents as a citizen of Karlino: *Horn Civitas In Corlin*⁸.

In 1248, in connection with the granting of land estates by Prince Barnim I of Szczecin to the bishops of Kamień Pomorski, the western part of the Kołobrzeg region together with Karlino became the property of Bishop Wilhelm of Kamień Pomorski⁹.

Karlino's convenient location, very good natural defensive values, crossing of important trade routes and well-developed economic background were factors conducive to the development of the settlement long before it was granted town rights. Evidence of this situation is the 1304 reference in which Karlino is mentioned as *Civitas in Carulin*, and the 1308 reference in which Karlino already appears as the town of *Oppidum Corlin*, and also castle of Karlino is mentioned there¹⁰. In 1304 Bishop Wacholz purchased the castle in Golczewo, which due to the proximity of Golczewo to Kamień (today: Kamień Pomorski) became the first bishop's seat outside Kamień until 1336¹¹. The manner in which the bishopric of Kamień exercised its power by appropriating the rights of a secular ruler caused hostile reactions from the prince. Thus, Golczewo was exposed to frequent attacks of the prince and around the middle of the 14th century, during the reign of Bishop Jan (1343-1370), Karlino became the residence of the bishops from Kamień.

The late 14th and early 15th centuries is a period of numerous disputes between the bishops of Kamień Pomorski and the dukes of West Pomerania and the towns of Kołobrzeg and Koszalin. Years of wars forced the bishops to take out loans, and in 1386 Bishop Jan Brunon borrowed money from the Kołobrzeg town council for the needs of the war with Bogusław VIII, giving the castle in Karlino in return¹². The war intensified in 1409. In the summer, Bogusław VIII plundered and burned the town, including the local

Rozwarstwienie chronologiczne i rekonstrukcja (il. 3-9)

Faza I (do 1409 roku)¹⁴

Brak jest źródeł pisanych na temat powstania pierwszego kościoła, dlatego należy odnieść się do najstarszych informacji o Karlinie. W XIV wieku Karlino jest już własnością biskupów kamieńskich, którzy w 1372 roku przenieśli tu swoją siedzibę. W tym czasie biskupi budują w Karlinie zamek. Trudno sobie wyobrazić, żeby w takim miejscu nie było żadnej świątyni. Pod koniec XIV wieku biskup kamieński Filip von Reheberg, z którego inicjatywy w 1385 roku Karlino otrzymało prawa miejskie, najprawdopodobniej zapoczątkował budowę kościoła¹⁵. Dlatego należy łączyć powyższe przesłanki i datować pierwszy kościół na koniec XIV wieku.

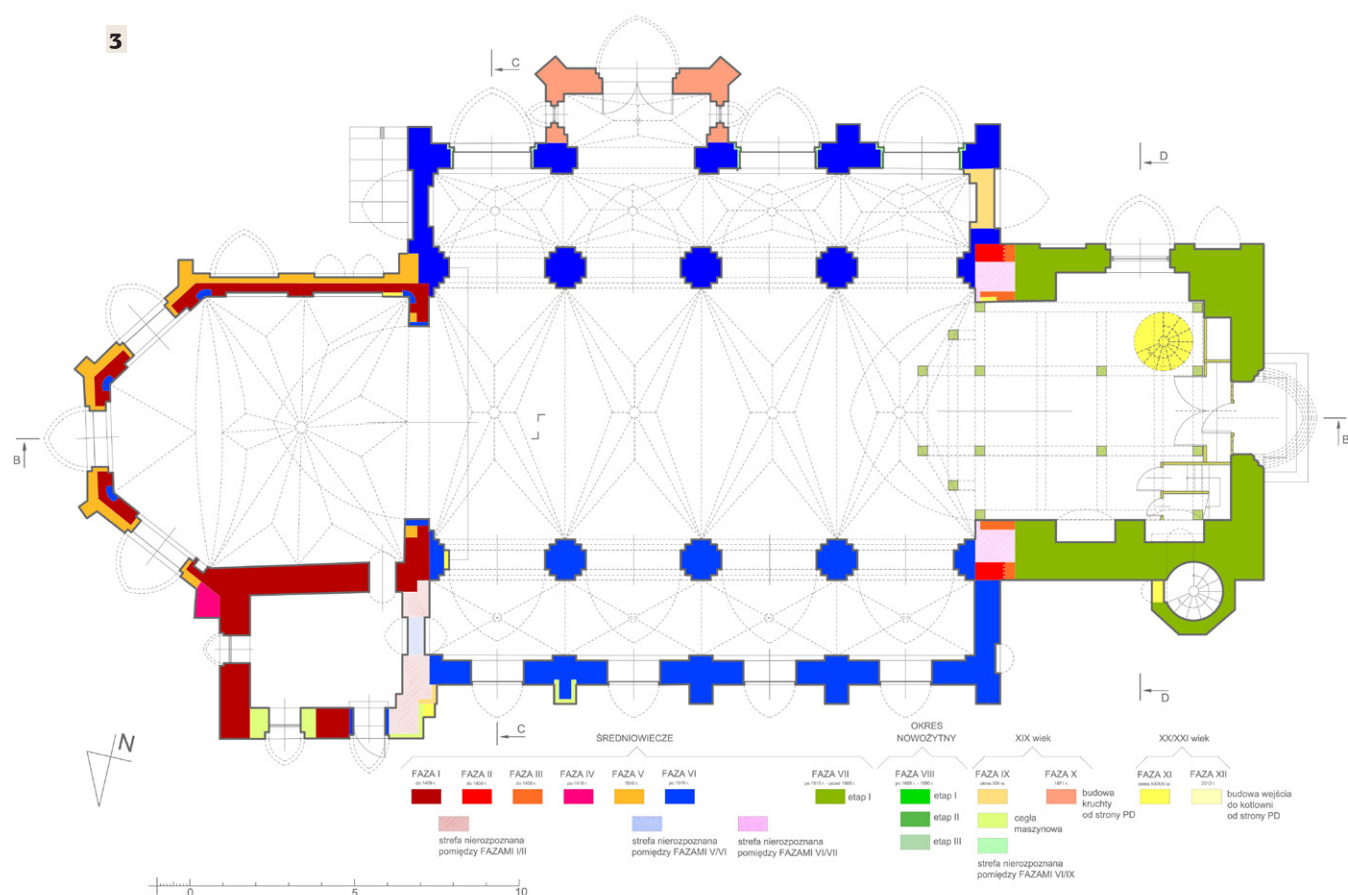
W fazie I wybudowano zakrystię oraz prezbiterium, które przesklepiono, o czym świadczy zachowany opór sklepienny nad dzisiejszym sklepieniem. Budowlę wzniesiono z cegły o wymiarach 27/28 × 14/15 × 9/10 cm w wątku wendyjskim, który dzisiaj jest widoczny tylko w zakrystii. Wiadomo, że

parish church. Life became normal after 1500, during the reign of Bishop Martin von Carith (1498-1521). In the same year the bishop of Kamień Pomorski and the Karlino town council reached a compromise. The bishop persuaded the mayor of Karlino Claus Rinkhold to build a new church, which was erected in 1510 and dedicated to St. Michael the Archangel¹³.

Chronological stratification and reconstruction (Fig. 3-9)

Phase I (until 1409)¹⁴

There are no written accounts on the erection of the first church, therefore the oldest information about Karlino should be referred to. In the 14th century Karlino was already owned by the bishops of Kamień, who moved their seat there in 1372. At that time the bishops built the castle in Karlino. It is hard to imagine that there was no temple in such a place. At the end of the 14th century, the Bishop of Kamień Pomorski Filip von Reheberg, on whose initiative Karlino was granted town rights in 1385, probably initiated

4

5

3. Analiza – rozwarstwienie chronologiczne. Rzut kościoła A-A. Rys. K. Zalewski

3. Analysis – chronological stratification. The church plan A-A. Drawing by K. Zalewski

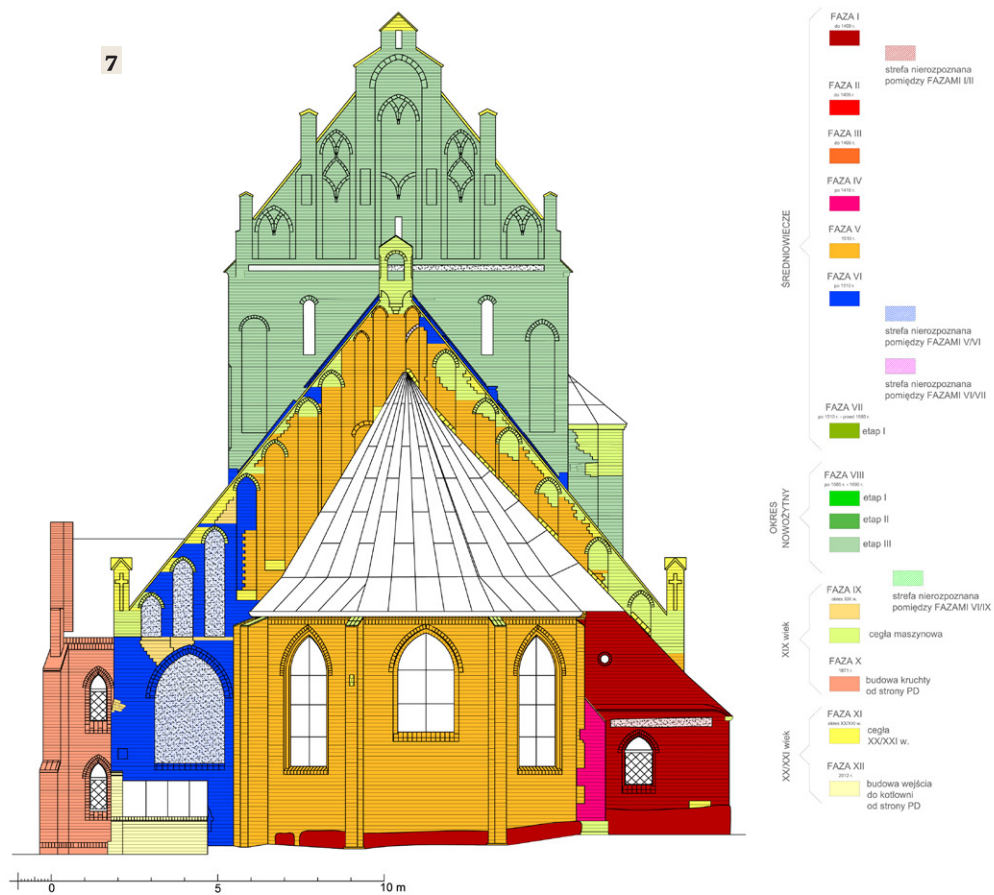
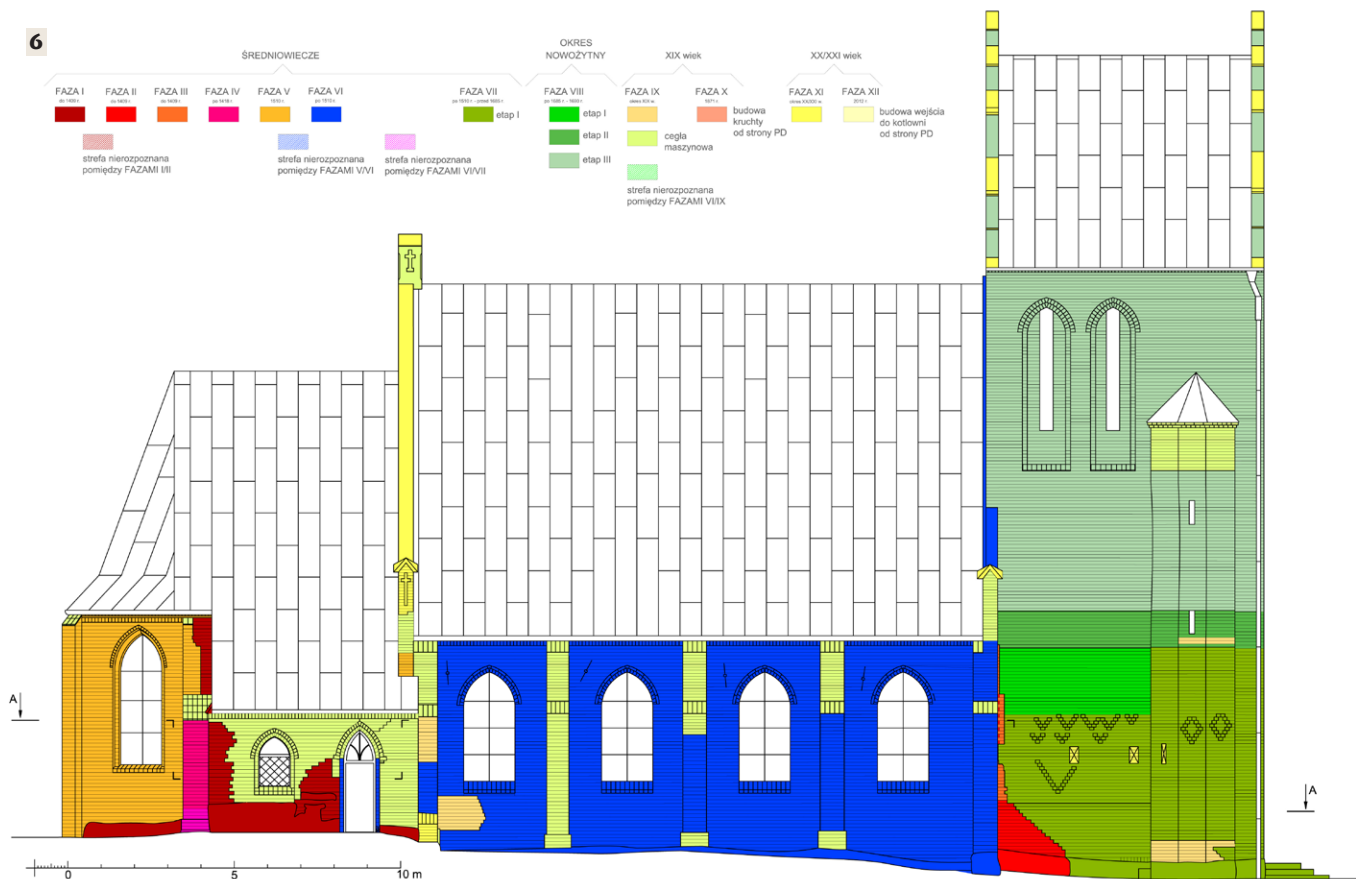
4. Analiza – rozwarstwienie chronologiczne. Przekrój podłużny B-B. Rys. K. Zalewski

4. Analysis – chronological stratification. The longitudinal section B-B. Drawing by K. Zalewski

5. Analiza – rozwarstwienie chronologiczne. Przekrój poprzeczny korpusu nawowego C-C. Skala 1:100. Rys. K. Zalewski

5. Analysis – chronological stratification. The cross-section of the nave body C-C. Scale 1:100. Drawing by K. Zalewski

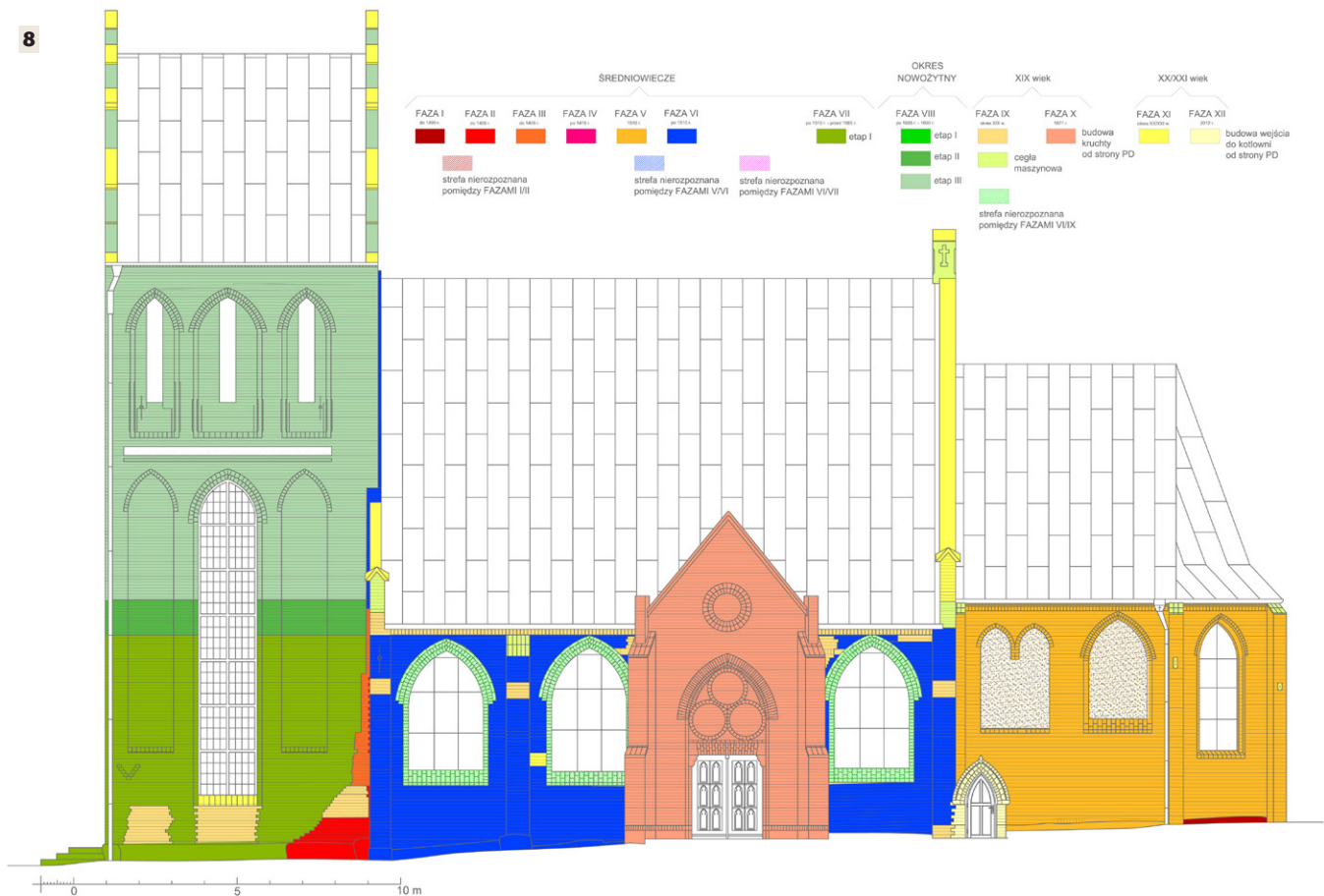
6. Analiza –
rozwarstwienie
chronologiczne.
Elewacja północna.
Rys. K. Zalewski

6. Analysis –
chronological
stratification. The
northern elevation.
Drawing by K. Zalewski

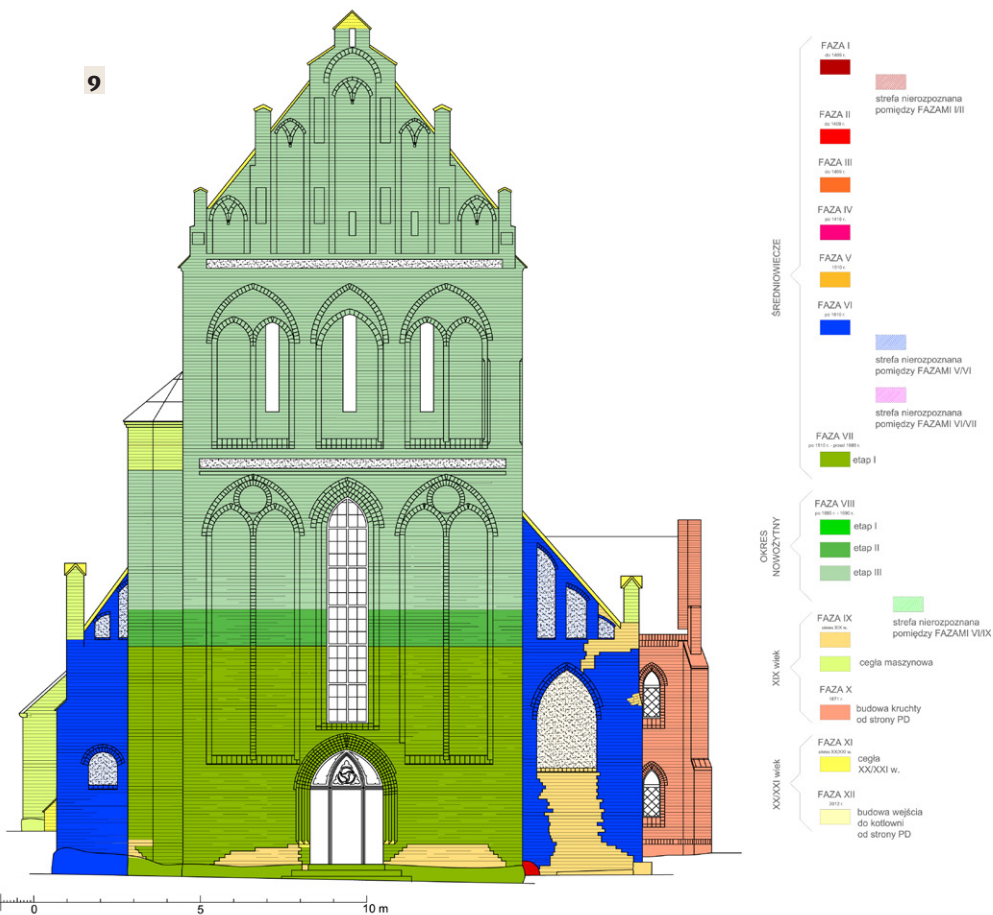
7. Analiza –
rozwarstwienie
chronologiczne.
Elewacja wschodnia.
Rys. K. Zalewski

7. Analysis –
chronological
stratification. The
eastern elevation.
Drawing by
K. Zalewski

8

9

8. Analiza –
rozwarstwienie
chronologiczne.
Elewacja południowa.
Rys. K. Zalewski

8. Analysis –
chronological
stratification. The
southern elevation.
Drawing by K. Zalewski

9. Analiza –
rozwarstwienie
chronologiczne.
Elewacja zachodnia.
Rys. K. Zalewski

9. Analysis –
chronological
stratification. The
western elevation.
Drawing by K. Zalewski

prezbiterium w pierwszym kościele było zamknięte od wschodu poligonalnie, a od zachodu – dekoracyjnym szczytem wypełnionym blendami, które widoczne są dzisiaj nad łukiem tęczowym. Z przeprowadzonej analizy wynika, że sklepienie w prezbiterium pierwszego kościoła było usytuowane wyżej od dzisiejszego (il. 10). Wejście do zakrystii znajdowało się od strony północno-zachodniej i zamknięte było ostrołukiem. Analizując plan prezbiterium oraz zakrystii, można stwierdzić podobieństwo do planu dzisiejszego kościoła. Nie udało się ustalić, jak wy-

glądało główne wejście do świątyni, jak wyglądały otwory okienne, jakie było sklepienie i przypory zewnętrzne w prezbiterium.

Podczas badań przeprowadzonych w latach 90. XX wieku wykonano między innymi dwa wykopy archeologiczne przy styku nawy głównej z murem łuku tęczowego¹⁶. Badacze stwierdzili, że glazy, które napotkali w wykopach, są resztkami szkarp po pierwszym kościele. Te ustalenia potwierdzają, że na tym etapie zakończono I fazę budowy pierwszego kościoła.

Ze względu na otynkowaną ścianę, oddzielającą dziś zakrystię od nawy północnej i wewnętrzny narożnik północno-zachodni w zakrystii, wytyczono tzw. strefę nierozpoznaną, z wyznaczeniem okresu między fazami I a II.

Faza II (do 1409 roku)

Po wybudowaniu prezbiterium przystąpiono do kontynuacji rozbudowy w kierunku zachodnim. Nie wiadomo, jak dokładnie wyglądał w pierwszym

the construction of the church¹⁵. Therefore, the above premises should be combined and the first church should be dated at the end of the 14th century.

In phase I, the sacristy and chancel were built, and they were vaulted, as evidenced by the preserved vault buttress over today's vault. The building was built of bricks with dimensions $27/28 \times 14/15 \times 9/10$ cm in the Slavonic bond, which today is only visible in the sacristy. We know that the chancel in the first church was polygonally closed from the east, and from the west with a decorative gable filled with blind windows, which are visible today over the rood arch. The analysis shows that the vault in the chancel of the first church was located higher than today (Fig. 10). The entrance to the sacristy was on the north-western side and was topped with a pointed arch. Analysing the plan of the chancel and sacristy, one can find a similarity to the plan of today's church. The walls come from the same construction phase, but this only applies to the chancel interior, while the architectural research shows that the outside wall of the chancel was re-surfaced, as mentioned in the section on phase V. It was not possible to determine what the main entrance to the temple looked like – as well as the window openings, vaulting and external buttresses in the chancel.

During the research carried out in the 1990s, two archaeological trenches were made at the junction of the main nave with the rood arch wall¹⁶. Researchers determined that the boulders they found in the trenches are the remains of the buttresses from the first church. These conclusions confirm that at this stage phase I of the construction of the first church was completed.

Due to the plastered wall, which today separates the sacristy from the north nave and the inner north-western corner of the sacristy, the so-called unrecognized zone was delineated, specifying the period between phases I and II.

Phase II (until 1409)

After the chancel was built, the extension began to continue westwards. It is not known what the nave body looked like in the first church, because there are no remnants from that period. It was probably an aisleless church or a two-nave church, as the entrance to the sacristy was constantly situated in the same

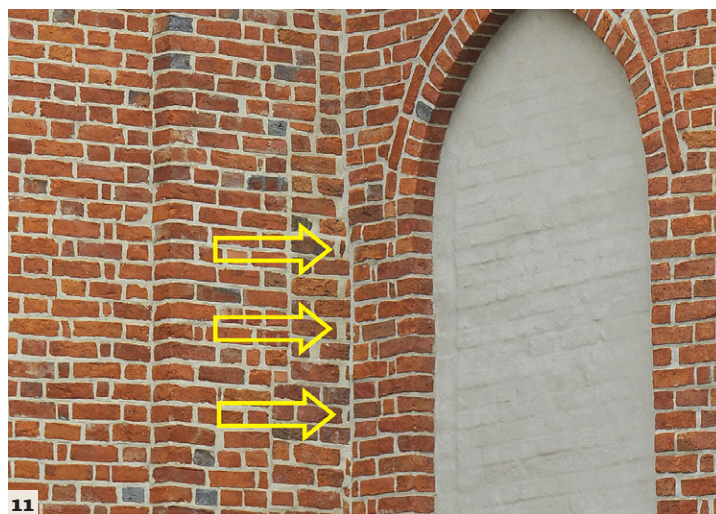
kościelie korpus nawowy, ponieważ z tego okresu pozostał tylko mur korpusu nawowego od strony zachodniej zakończony strzëpiami. Przypuszczalnie był to kościół salowy lub dwunawowy, gdyż wejście do zakrystii wciąż było usytuowane w tym samym miejscu, tj. od strony zachodniej. W przypadku świątyni trójnawowej mogłoby nastąpić przeniesienie wejścia na stronę północną zakrystii, tak jak jest dzisiaj. Wejścia od północy być nie mogło, ponieważ z analizy muru w zakrystii od strony północnej wynika, że otwór drzwiowy wykuto dopiero w fazie VI, kiedy to nastąpiła rozbudowa o korpus nawowy. Wiadomo natomiast, że na tym etapie zaplanowano dalszą rozbudowę o masyw wieżowy, co poświadcza strzëpia w dzisiejszych narożnikach styku naw bocznych z wieżą (il. 11). Mury naw bocznych powstały po 1510 roku w trakcie VI fazy budowlanej. Podczas tej fazy nastąpiła rozbudowa świątyni w kierunku zachodnim. Powstał wówczas nowy korpus nawowy, sklepienia w nawach oraz wtórne – w prezbiterium. Na podstawie rozmiarów cegieł oraz po przeanalizowaniu technik budowlanych można stwierdzić, że mur korpusu nawowego dostawiono na tzw. styk do muru ze strzëpiami. To świadczy, że z kościoła pierwszego został tylko ten mur, a pozostałe mury zburzono lub były w złym stanie i zdecydowano się na wybudowanie nowych – z cegieł o wymiarach $27 \times 13 \times 8$ cm – w wstęgu gotyckim. Natomiast mur ze strzëpiami ma cegły o wymiarach $30 \times 13 \times 10$ cm. Duża różnica w grubości cegieł muru ze strzëpiami oraz dostawionego do nich około 30-centymetrowego odcinka świadczy, że tę część należy połączyć chronologicznie z wnętrzem prezbiterium oraz zakrystią. Tym samym wiadomo, że długość korpusu nawowego – wraz z prezbiterium – pierwszego kościoła była taka sama, jak w dzisiejszej świątyni.

10. Wnętrze prezbiterium – przestrzeń między sklepieniem a więźbą dachową od strony południowej. Widok na pierwotny opór sklepienny, lipiec 2017. Fot. K. Zalewski

10. Interior of the chancel – the space between the vault and the roof truss from the south. A view of the original vault buttress, July 2017. Photo by K. Zalewski

11. Styk korpusu nawowego z masywem wieżowym od strony południowej. Widok na wewnętrzny narożnik i zachowane w nim strzëpia, czerwiec 2016. Fot. K. Zalewski

11. Joint between the nave body and the tower massif from the south. A view of the inner corner and the preserved toothings, June 2016. Photo by K. Zalewski

place, i.e. on the west side. In the case of a three-nave temple the entrance could be moved to the north side of the sacristy, as it is today. There could not be an entrance from the north, because the analysis of the wall in the sacristy from the north shows that the door opening was made here only in phase VI, during the extension by the nave body. It is known, however, that at this stage further extension in the form of a tower massif was planned, as evidenced by toothings in today's corners of the junction of the side naves with the tower (Fig. 11). The walls of the side aisles were built after 1510 at the phase VI of the construction. During this phase, the temple was expanded to the west. At that time, a new nave corpus, vaults in the naves and secondary vaults in the chancel were built. On the basis of the brick sizes and after analysing the building techniques, it is possible to state that the wall of the nave body was attached at the so-called joint to the wall with toothings. This shows that only this wall remained, as far as the first church is concerned, and the other walls were demolished, or they were in poor condition and it was decided to build new ones – with bricks measuring $27 \times 13 \times 8$ cm – in the Gothic bond. Whereas the wall with toothings has bricks of dimensions $30 \times 13 \times 10$ cm. The large difference in the thickness of the bricks in the wall with toothings and the approximately 30-cm section added to them shows that this component part should be connected chronologically with the interior of the chancel and the sacristy. Thus, it is known that the length of the nave body – together with the chancel – of the first church was the same as in the church today.

Faza III (do 1409 roku)

Wzniesiony w II fazie zachodni mur korpusu nawowego zakończony jest wspomnianymi strzypami, do których planowano dostawić wieżę. Analiza przekształceń budowlanych oraz źródła pisane nie potwierdzają, czy wieża w II fazie powstała. Wiadomo na pewno, że do strzypi domurowano 30-centymetrowy fragment muru, który jest wymurowany z cegieł o tych samych wymiarach co strzypia. Być może ta faza budowy ma związek ze zmianą planów i zamiast wieży dostawiono przypory lub jest to efekt naprawy po zniszczeniu kościoła przez księcia Bogusława VIII w 1409 roku¹⁷. Być może mamy tutaj też wskazówkę, że w czasie oblężenia miasta przez księcia pierwszy kościół nie był jeszcze ukończony.

Faza IV (po 1418 roku)

Ze źródeł pisanych wiadomo, że po zniszczeniach w 1409 roku biskupi złożyli skargę na księcia Bogusława VIII podczas soboru odbywającego się w Konstancji. W 1418 roku biskupi otrzymali odszkodowanie w wysokości 30 000 guldenów na odbudowę spalonej świątyni¹⁸. Z tej fazy odbudowy pozostała tylko przypora w narożniku północno-wschodnim zakrystii i prezbiterium. Z przeprowadzonej analizy węzłów konstrukcyjnych – uzupełnionej dokumentacją fotograficzną – wynika, że przypora została dostawiona do wschodniej ściany zakrystii, natomiast od strony wschodniej w przyporze wykuto bruzdę w celu dostawienia nowego muru prezbiterium. To oznacza, że mur zakrystii wzniesiono jako pierwszy, następnie przyporę, a potem mur prezbiterium, co świadczy z kolei o pewnych pracach remontowych. Te ustalenia wskazują, że przypora powstała pomiędzy I a V fazą budowlaną. Pozostałe efekty tych napraw zostały przypuszczalnie utracone podczas budowy drugiego kościoła.

Faza V (1510 rok)¹⁹ (il. 12, 13)

W 1510 roku z inicjatywy biskupa Martina von Caritha i burmistrza Clausa Rinkholda wybudowano kolejny kościół. Prace obejmowały między innymi przelicowanie murów prezbiterium zachowanych z poprzedniej świątyni, na co wskazuje przeprowadzona analiza. Mur zewnętrzny został wybudowany z cegły o wymiarach 27/28 × 13 × 8 cm, w wątku gotyckim, natomiast w murze wewnętrznym

Phase III (until 1409)

Erected in the second phase, the western wall of the nave body is finished with the mentioned toothings, to which the tower was to be added. The analysis of building transformations and written sources do not confirm whether the tower was built in phase II. It is known that a 30-cm fragment of the wall was bricked up to toothings, which is built of bricks of the same dimensions as the toothings. Perhaps this phase of the construction is related to the change of plans and instead of the tower, buttresses were added or it is the result of repairs after the destruction of the church by Prince Bogusław VIII in 1409¹⁷. Perhaps this is also an indication that during the siege of the town by the prince the first church was not yet completed.

Phase IV (after 1418)

It is known from written sources that after the destruction in 1409, the bishops filed a complaint against Prince Bogusław VIII at the Council held in Constance. In 1418, the bishops received compensation of 30,000 guilders for the reconstruction of the burnt temple¹⁸. Only the buttress in the north-eastern corner of the sacristy and chancel has remained from this reconstruction phase. The analysis of the structure nodes – supplemented by photographic documentation – shows that the buttress was added to the eastern wall of the sacristy, while on the eastern side of the buttress a groove was made to add a new chancel wall. This means that the wall of the sacristy was built first, then the buttress and later the chancel, which in turn proves some renovation work was undertaken. These explanations mean that the buttress was created between Phase I and Phase V. The remaining effects of these repairs were probably lost during the construction of the second church.

Phase V (1510)¹⁹ (Fig. 12, 13)

In 1510 another church was built on the initiative of Bishop Martin von Carith and the mayor Claus Rinkhold. The works included, among other things, re-surfacing the walls of the chancel preserved from the previous temple, which is indicated by the conducted analysis. The external wall was built of brick with dimensions 27/28 × 13 × 8 cm, in the Gothic bond, while the internal wall was made of brick with dimensions 27/28 × 14/15 × 9/10 cm, which indicates

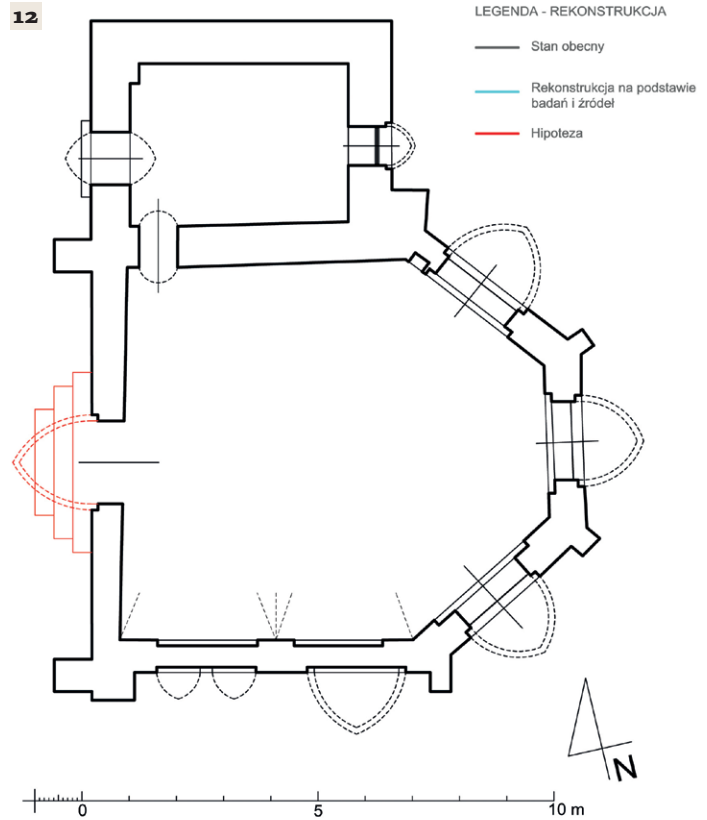
12. Próba rekonstrukcji z V fazy budowy kościoła. Rzut A-A. Rys. K. Zalewski

12. Attempt at reconstruction from phase V of the church construction. The A-A plan. Drawing by K. Zalewski

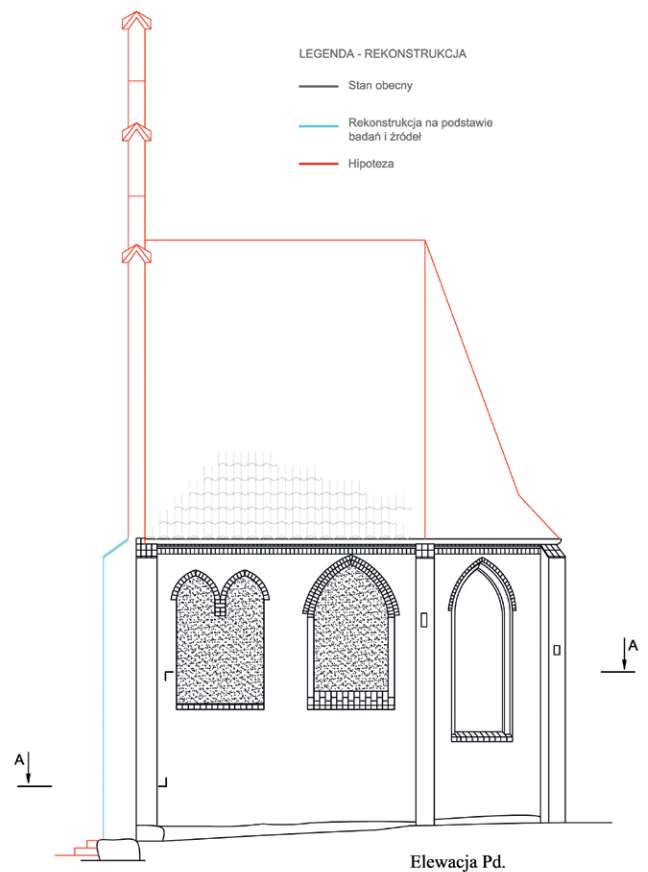
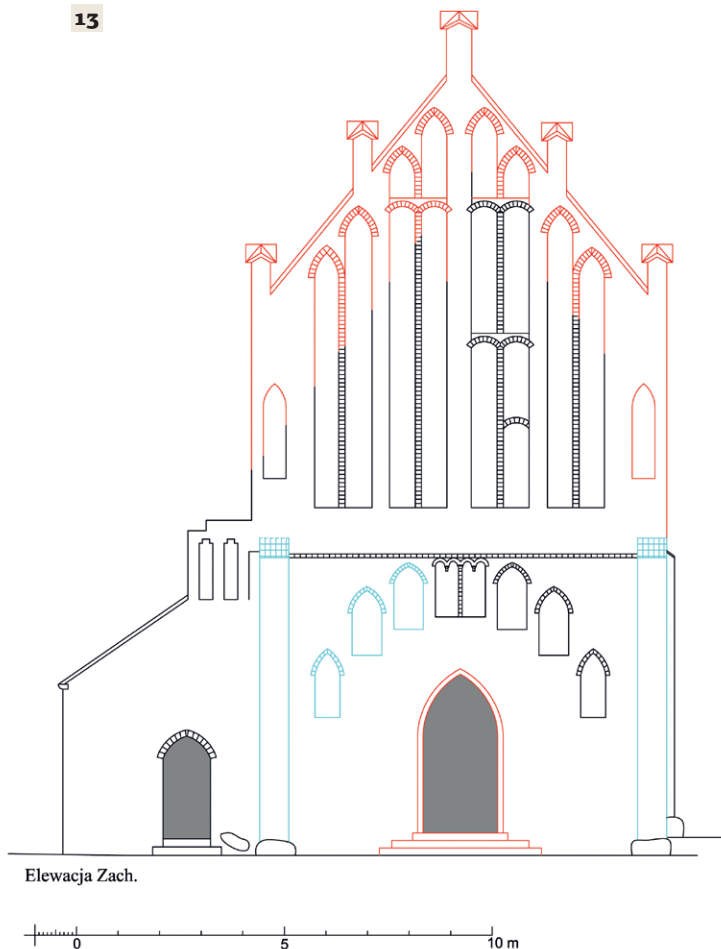
13. Próba rekonstrukcji z V fazy budowy kościoła. Elewacje zachodnia i południowa. Rys. K. Zalewski

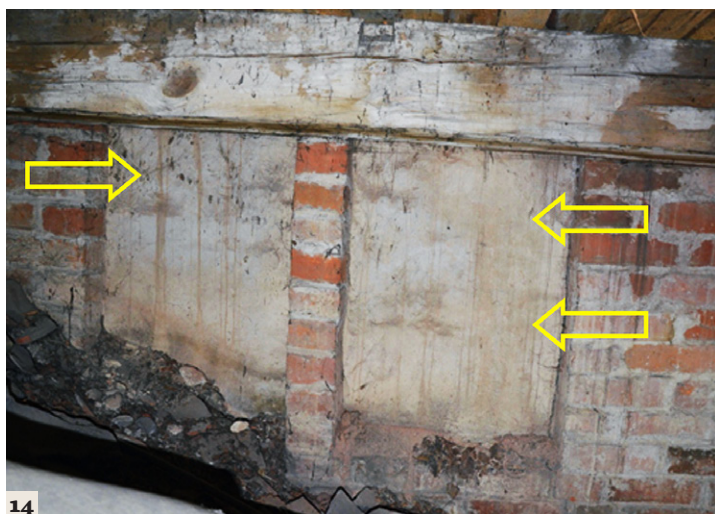
13. Attempt at reconstruction from phase V of the church construction. The western and southern elevations. Drawing by K. Zalewski

zastosowano cegłę o wymiarach $27/28 \times 14/15 \times 9/10$ cm, co świadczy o przelicowaniu muru. Ponadto do istniejącego zachodniego szczytu prezbiterium dobudowano górną partię muru, dekorowanego w formie blend. Świątynia w tej fazie budowy to małych rozmiarów kościół salowy, zakończony od wschodu wielobocznie, z umiejscowionym od zachodu wejściem głównym. Wejście do zakrystii pozostało, jak miało to miejsce w pierwszym kościele, od strony północno-zachodniej. Nie wiadomo, czy w prezbiterium było wówczas sklepienie i jak dokładnie zakończony był szczyt zachodni. Pozyskanie na ten temat jakiejś wiedzy nie jest możliwe z uwagi na liczne prace

13

remontowe przeprowadzone w XIX i XX wieku. Nie wiadomo również, czy w korpusie nawowym były jeszcze relikty z pierwszego kościoła. Podczas próby rekonstrukcji autor artykułu pokusił się o własną interpretację szczytu (il. 13). Zachowały się natomiast relikty po zniszczonym kościele od strony zachodniej, na styku korpusu nawowego i wieży.

Z obserwacji samego szczytu wynika, że prezbiterium w takiej formie funkcjonowało dość krótko, ponieważ występuje w nim niedokończone tynkowanie wszystkich blend na tej samej wysokości (il. 14). Sugerować to może zmianę koncepcji w momencie budowania i szybkie zdecydowanie się na kontynuację rozbudowy o korpus nawowy.

Faza VI (po 1510 roku) (il. 15-17)

W tej fazie do istniejącego już prezbiterium dostawiono korpus nawowy oraz wymurowano łuk tęczowy oddzielający nawę główną od prezbiterium. Po wybudowaniu murów obwodowych korpusu nawowego przystąpiono do osadzania więźby dachowej nad nawami. Dowodem na to są więzary nad nawą główną, które mają kołki bite od strony zachodniej, a to oznacza, że odwiązane zostały przed wzniesieniem szczytu zachodniego korpusu nawowego i po wzniesieniu szczytu zachodniego w prezbiterium nad łukiem tęczowym. W tym samym czasie wymieniono więźbę dachową nad prezbiterium. Tutaj więzary mają kołki bite od strony wschodniej, co potwierdza, że odwiązane zostały po wzniesieniu szczytu zachodniego. Według podstawowych zasad organizacji kościołów w średniowieczu po wzniesieniu murów obwodowych najpierw odwiązano więźbę, następnie

the re-surfacing of the wall. Moreover, the upper part of the wall, adorned in the form of blind windows, was added to the existing western gable of the chancel. The temple in this phase of the construction was a small aisleless church, polygonal from the east side, with the main entrance on the west side. The entrance to the sacristy remained, as in the first church, from the north-western side. It is not known whether there was a vault in the chancel at that time and how exactly the western gable was topped. Any knowledge on this subject is unattainable due to the numerous renovation works carried out in the 19th and 20th centuries. It is also unknown whether there were any relics from the first church in the part of the nave body. During a reconstruction attempt, the author of the article tried to interpret the gable in his own way (Fig. 13). There are also relics of the destroyed church visible today from the west, at the joint between the nave body and the tower.

The observation of the gable itself shows that the chancel in this form functioned quite shortly, because here there is unfinished plasterwork of all the blind windows at the same height (Fig. 14). This may suggest a change of the concept at the time of construction and a quick decision to continue with the extension in the form of the nave body.

Phase VI (after 1510) (Fig. 15-17)

In this phase, a nave body was added to the existing chancel and a rood arch separating the main nave from the chancel was bricked up. After the perimeter walls of the nave body were built, a roof truss over the aisles began to be set up. This is evidenced by trusses

14. Wnętrze korpusu nawowego – przestrzeń między sklepieniem nawy głównej a więźbą dachową. Widok na blendy w szczytcie prezbiterium od strony zachodniej, które otynkowane są tylko na wysokość około 1 m, lipiec 2017. Fot. K. Zalewski

14. Interior of the nave body – the space between the vault of the main nave and the roof truss. A view of the blind windows at the top of the chancel from the west, which are plastered only to a height of about 1 m, July 2017. Photo by K. Zalewski

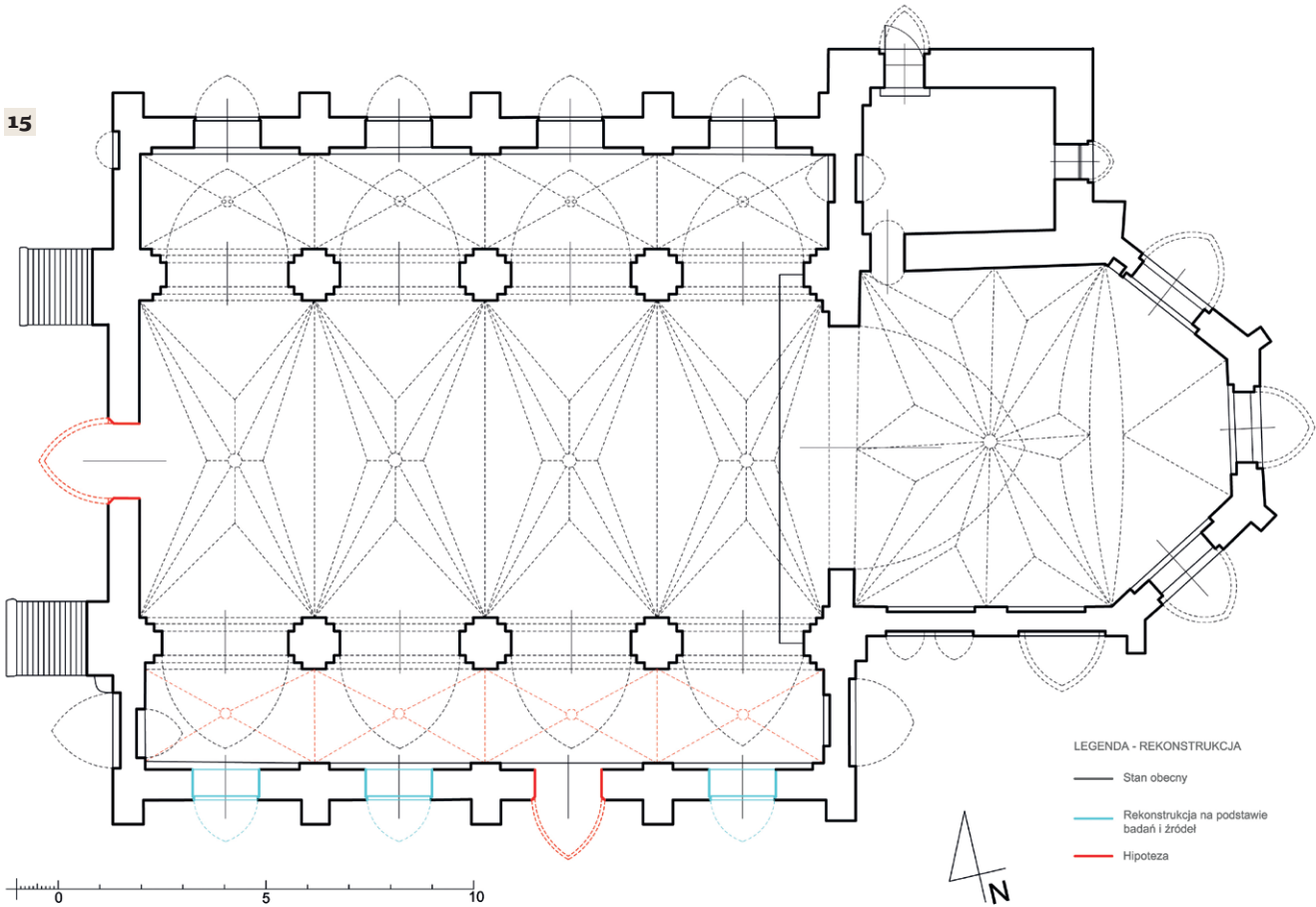
15. Próba rekonstrukcji z VI fazy budowy kościoła. Rzut A-A. Rys. K. Zalewski

15. Attempt at reconstruction from phase VI of the church construction. The A-A plan. Drawing by K. Zalewski

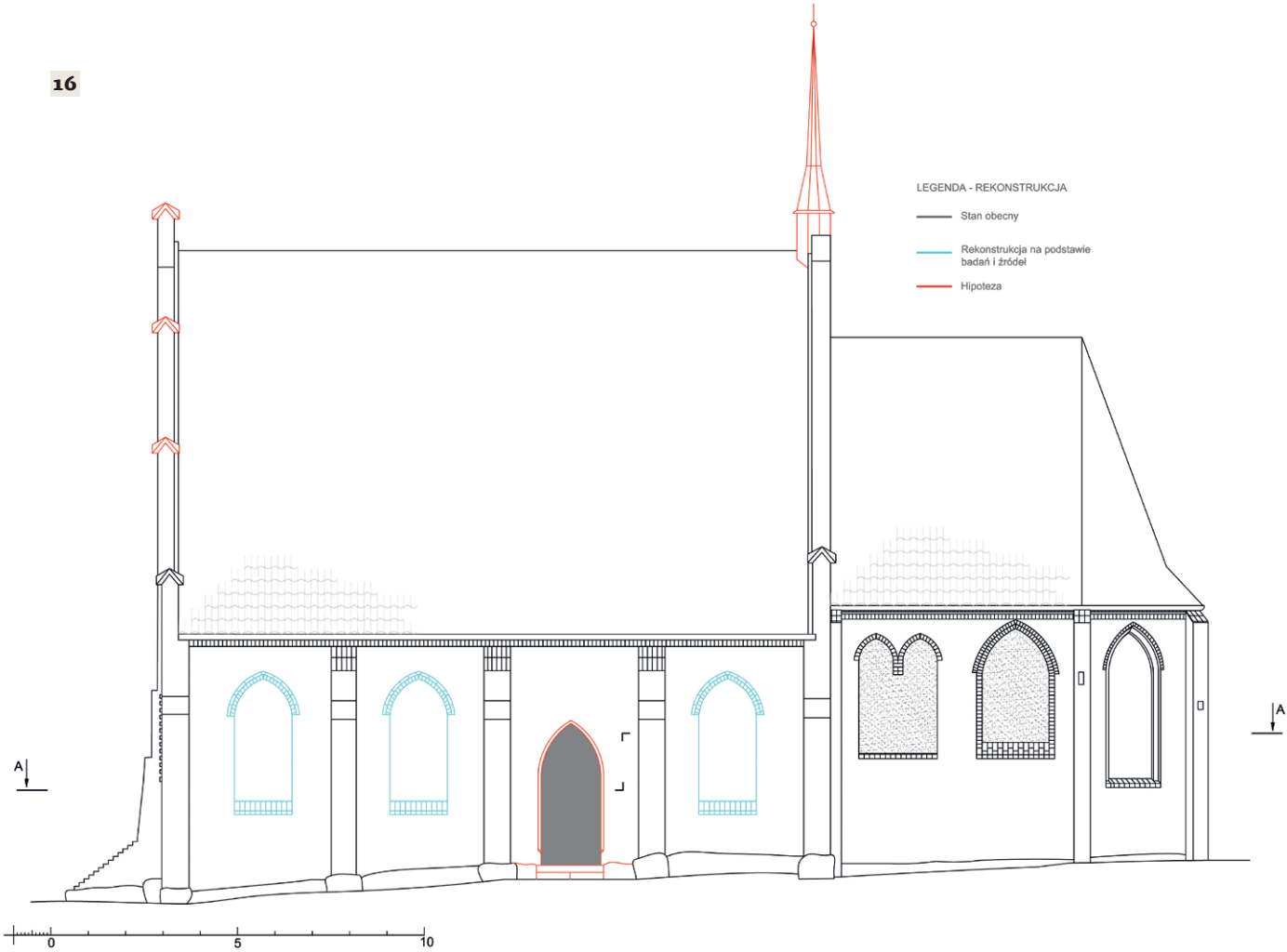
16. Próba rekonstrukcji elewacji południowej z VI fazy budowy kościoła. Rys. K. Zalewski

16. Attempt at reconstruction of the southern elevation from phase VI of the church construction. Drawing by K. Zalewski

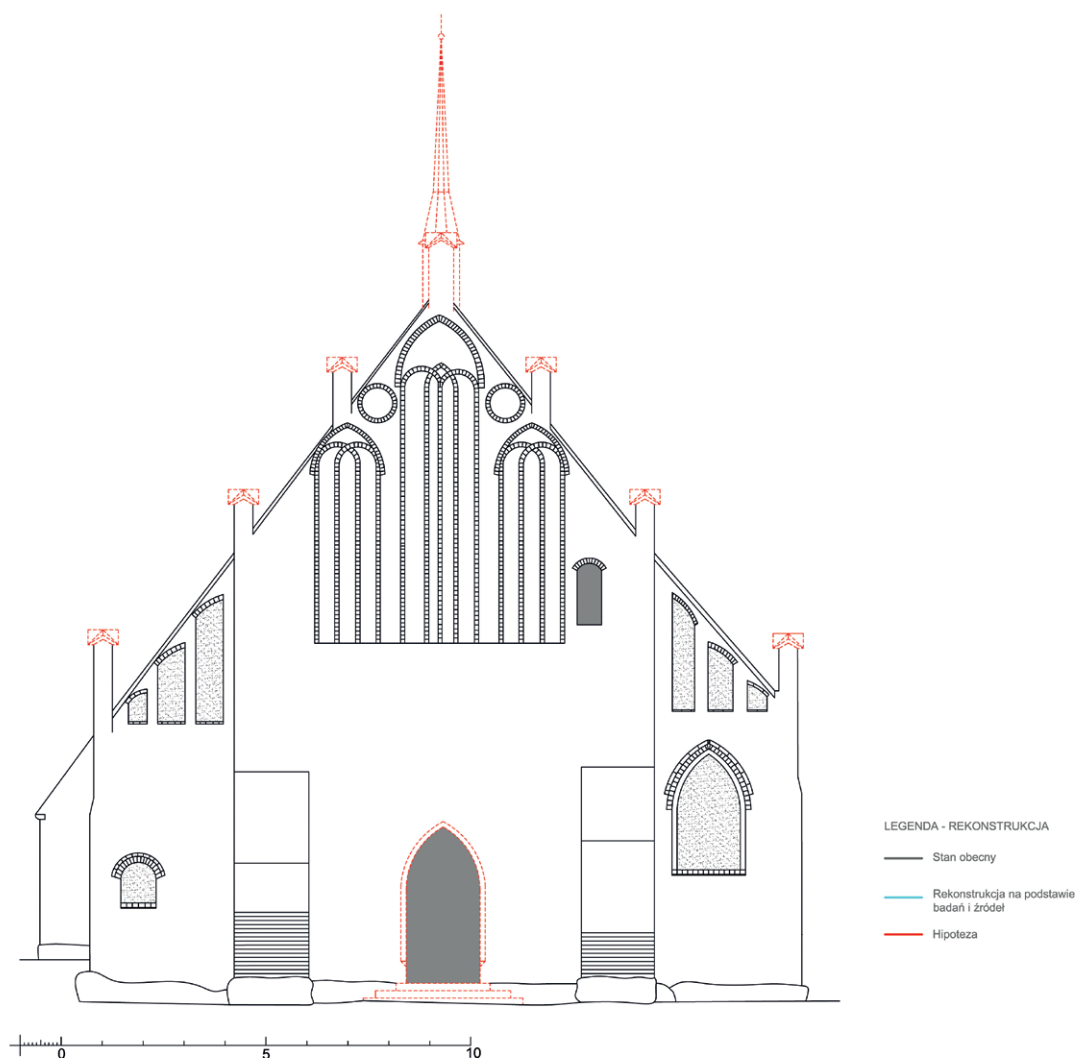
15

16

17

wznoszono szczyty oraz zakładano sklepienia²⁰. Tych zasad przestrzegano zapewne w karlińskim kościele i w tej fazie wybudowano sklepienia wewnątrz korpusu nawowego. W tym celu w szczycie dzielącym prezbiterium od korpusu nawowego wkuto mur pełniący funkcję oporu sklepiennego od strony nawy głównej (il. 18). Ten zabieg spowodował, że wtórny mur oporu sklepiennego przysłaniał blendy nad łukiem tęczowym od strony północnej. Aby to zmienić, przemurowano je i pomniejszono. Natomiast nad łukiem tęczowym od strony prezbiterium mur skuto celem wyprowadzenia oporu sklepiennego (il. 19). To działanie wskazuje, że w czasie, kiedy wybudowano sklepienia nad nawami, wymieniono/wstawiono wtórne sklepienia w prezbiterium i należy je datować na ten sam okres. W omawianej fazie budowy kościoł w Karlinie posiadał prezbiterium zakończone od wschodu wielobocznie oraz korpus nawowy ułożony z cegieł o wymiarach $27 \times 13 \times 8$ cm w wątku gotyckim i zakończony od zachodu szczytem. Wejście główne znajdowało się od strony zachodniej świątyni. W szczycie zachodnim znajdował się też otwór wejściowy, umożliwiający dostęp do części poddasza od

above the main nave, which have pegs on the west side, i.e. they were untied before the erection of the western gable of the nave body and after the erection of the western gable in the chancel over the rood arch. At the same time, the roof truss above the chancel was replaced. Here, the A-frames have pegs on the east side, which confirms that they were untied after the erection of the western gable. According to the basic principles of church organization in the Middle Ages, after the erection of perimeter walls, first a roof truss was untied, then gables were erected and vaults were

18

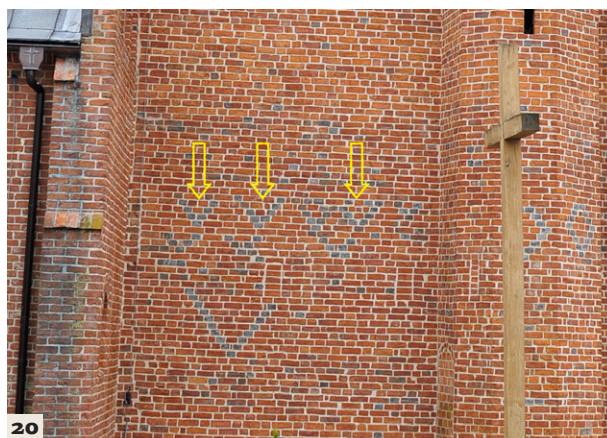

19

zewnątrz, który jest obecnie widoczny od wewnątrz na wysokości więźby od strony południowo-zachodniej. W tej fazie zamurowano wejście do kościoła od strony zachodniej i wykuto nowe w zakrystii od strony północnej. Na tym etapie nie widać kontynuacji w kierunku zachodnim. Podczas próby rekonstrukcji autor artykułu pokusił się o własną interpretację świątyni z tego okresu (il. 15-17).

Faza VII (po 1510 roku – przed 1685 rokiem)

W tej fazie powstała wieża od strony zachodniej kościoła. Żadne ślady nie potwierdzają, że w poprzednim etapie planowano rozbudowę o wieżę. Do budowy wieży budowniczy wykorzystali pozostałości pierwszej świątyni, do których dostawili mur masywu wieżowego. Na tym etapie wzniesiono mury, planując już klatkę schodową od północy. Nie wiadomo, do jakiej wysokości sięgały prace, ponieważ

20

installed²⁰. These principles are probably valid for the church in Karlino and in this phase the vaults in the nave body were built. For this purpose, in the gable separating the chancel from the nave body, a wall was inserted as a vault buttress from the side of the main nave (Fig. 18). As a result the secondary wall of the vault buttress covered the blind widows over the rood arch from the north. To prevent this, they were walled up and reduced. Whereas over the rood arch from the side of the chancel, the wall was removed to bring out the vault buttress (Fig. 19). The above action proves that at the time as the vaults over the aisles were built, secondary vaults in the chancel were replaced/inserted and they should be dated for the same period. At this stage of the construction, the church in Karlino had a polygonally finished chancel on the east side and a nave body made of bricks measuring 27 × 13 × 8 cm in the Gothic bond and topped with a gable on the west side. The main entrance was located on the west side of the temple. In the western gable there was an entrance opening allowing access to a part of the attic from the outside, which today is visible from the inside at the height of the roof truss from the south-western side. In this phase the entrance to the church from the west side was bricked up and a new entrance was made in the sacristy from the north. At this stage there is no visible continuation towards the west. During an attempt of reconstruction, the author of the article tried to interpret the temple from this period in his own way (Fig. 15-17).

Phase VII (after 1510 – before 1685)

In this phase a tower on the west side of the church was built. No evidence confirms that in the previous stage there were plans to make the extension in the

17. Próba rekonstrukcji szczytu zachodniego z VI fazy budowy kościoła. Rys. K. Zalewski

17. Attempt at reconstruction of the western gable from phase VI of the church construction. Drawing by K. Zalewski

18. Kościół w zespole klasztorным Karczówka. Rekonstrukcja założenia z XVIII w. Rzut przyziemia. Oprac. M. Prarat

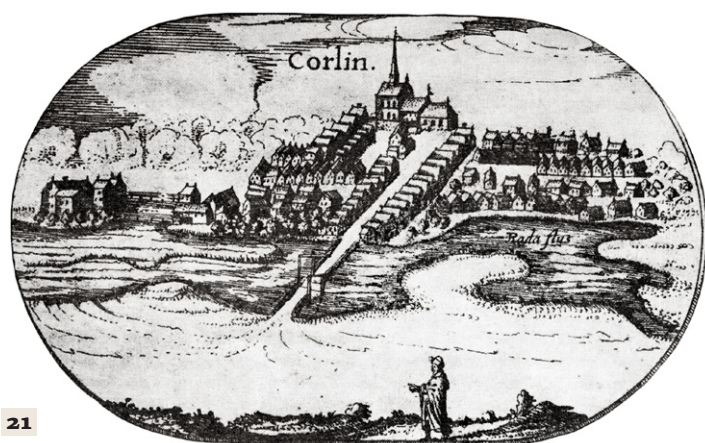
18. Interior of the main nave from the east. A view of the vault buttress built in the wall of the rood arch, June 2016. Photo by K. Zalewski

19. Wnętrze prezbiterium od strony zachodniej. Widok na wykuty opór sklepienny w murze łuku tęczowego, czerwiec 2016. Fot. K. Zalewski

19. Interior of the chancel from the west. A view of the vault buttress built in the wall of the rood arch, June 2016. Photo by K. Zalewski

20. Wieża od strony północnej. Widok na przerwany wzór w kształcie rombu, listopad 2017. Fot. K. Zalewski

20. Tower from the north. A view of the broken diamond-shaped pattern, November 2017. Photo by K. Zalewski

21

na wysokości około 5 m urywa się wzór w kształcie rombu w cegle zendrówce (il. 20). Jest to spowodowane zapewne wielkim pożarem miasta w 1685 roku, podczas którego wieża kościoła niemal spłonęła²¹. Ślady po pożarze widoczne są również we wnętrzu wieży w postaci okopconej/osmolonej cegły. Widok kościoła z wieżą sprzed pożaru przedstawiają ikonografie Eilhard Lubinus z 1618²² roku i Matthäus Merian z 1652 roku²³ (il. 21, 22).

Faza VIII (1685-1690)²⁴

Etap I

To pierwszy etap naprawy korpusu wieżowego po wielkim pożarze miasta, podczas którego wieża uległa częściowemu zniszczeniu. Efekty tych prac występują tylko od strony północnej i zaczynają się na wysokości wspomnianego wcześniej przerwanego wzoru w kształcie rombu. Wykonany wówczas został zabieg wyrównania do zachowanych wyższych partii murów wieży – po stronie zachodniej i południowej. Jest to zamknięcie pierwszego etapu napraw po pożarze.

Etap II

Ten etap stanowi kontynuację odbudowy wieży od wysokości około 6,5 m do około 8 m. Jest to wyraźny, metrowy, jasny pas cegieł, który otacza wieżę po obwodzie. Wymiary cegieł są tu następujące: 27 × 13 × 9/10 cm – cegły te są większe od pozostałych, których użyto w omawianej fazie. Rozwiązań dotyczących wielkości i barwy cegieł należy szukać w czynnikach pośrednich. Lata 50. XVII wieku to okres stopniowego upadku zamku biskupów kamieńskich spowodowany najazdem Szwedów w 1643 roku. W ciągu jednego dnia Szwedzi zdobyli zamek i miasto,

form of a tower. For the erection of the tower builders used remnants of the first temple, to which they added the wall of the tower massif. At this stage, walls were erected, and the staircase from the north was already planned. The height of the works is not known, because at the height of about 5 m the diamond-shaped pattern in the Zendrówka-type brickwork breaks off (Fig. 20). This is probably due to the great fire in the town in 1685, during which the church tower almost completely burned down²¹. Traces of the fire are also visible inside the tower in the form of sooty/blackened brick. The view of the church with the tower before the fire is presented by iconographs of Eilhard Lubinus from 1618²² and Matthäus Merian from 1652²³ (Fig. 21, 22).

Phase VIII (1685-1690)²⁴

Stage I

This was the first stage of repairing the tower body after the great fire in the town, during which the tower was destroyed. The effects of these works are visible only from the north side and begin at the height of the interrupted diamond-shaped pattern mentioned earlier. At that time, an alignment procedure was carried to the level of the preserved higher parts of the tower walls – on the western and southern sides. This is the first stage of repairs after the fire.

Stage II

This stage includes the continuation of the tower reconstruction from a height of about 6.5 m to about 8 m. It is a clear, one metre long, bright strip of bricks, which surrounds the tower along the perimeter. The dimensions of the bricks here are: 27 × 13

21. Karlino. Panorama miasta z początku XVII w. Fragment bordiury *Wielkiej Mapy Księstwa Pomorskiego* wykonanej przez Eilharda Lubinusa. Mapa w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie, nr sygn. MNS/Graf/939

21. Karlino. Panorama of the town from the beginning of the 17th century. A fragment of the border of *The great Map of the Duchy of Pomerania* made by Eilhard Lubinus. The Map is in the collections of the National Museum in Szczecin, reference number MNS/Graf/939

22. Karlino. Panorama miasta z 1652 r. Miedzioryt wykonany przez Matthäusa Meriana, reprodukcja: M. Merian, *Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae*, 1652, s. 48

22. Karlino. Panorama of the town from 1652. The copperplate engraving made by Matthäus Merian, reproduced from: M. Merian, *Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae*, 1652, p. 48

które następnie traktowali jako bazę wypadową podczas oblężenia Białogardu²⁵. Po odejściu wojsk szwedzkich ze zniszczonego zamku przystąpiono do jego remontu²⁶. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że na cele remontowe kościoła posłużył budynek z zamku²⁷. Na tym etapie zaplanowano sklepienie w odbudowanej wieży, o czym świadczą wymurowane opory sklepienne na każdej ze ścian wnętrza wieży (il. 23).

Etap III

To etap zakończenia odbudowy masywu wieżowego po pożarze z 1685 roku²⁸. Analiza źródeł, które mówią, że w 1690 roku wstawiono nowe organy, prowadzi do wniosku, iż odbudowa wieży została zakończona do końca lat 80. XVII wieku²⁹. Etap ten zaczyna się od wysokości około 8 m od przyziemia i kończy na zwieńczeniu wieży. Świadczy o tym przede wszystkim odcinek, w którym występują różnice pod względem kolorystyki cegieł, a także ich wymiarów – innych niż w przypadku cegieł użytych podczas II etapu.

Faza IX (XIX wiek)³⁰

W strukturze kościoła widoczne są przekształcenia dokonane w latach 1856-1870. Mają one związek ze zniszczeniem zabytku podczas stacjonowania wojsk francuskich w Karlinie w 1807 roku, kiedy to w świątyni urządzono magazyn broni³¹. Efekty prac naprawczych widoczne są od zewnętrznej strony kościoła – między innymi w zakrystii, fragmentach korpusu nawowego, wieży oraz górnej części szczytu, który łączy prezbiterium z nawą główną. Przekształcenia widać również od zachodniej strony południowej nawy. Potwierdza to analiza fotograficzna, którą autor artykułu przeprowadził na podstawie fotografii

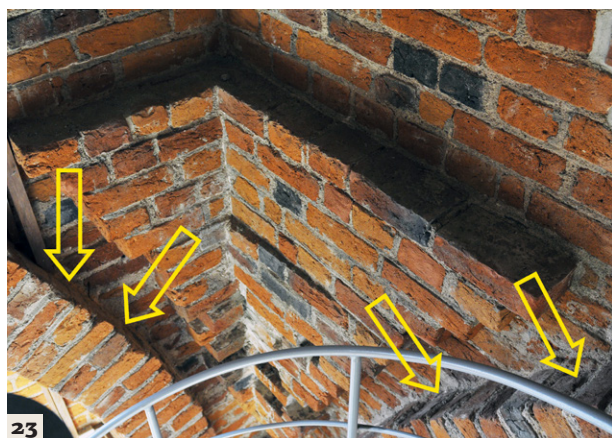
× 9/10/10 cm – these bricks are larger than the other bricks used in this phase. Solutions concerning the size and colour of bricks should be sought in indirect factors. In the 1650s there was a period of gradual collapse of the bishop castle in Kamień Pomorski caused by the Swedish invasion in 1643. In one day, the Swedes conquered the castle and town, which they later treated as a starting point during the siege of Białogard²⁵. After the Swedish troops left the destroyed castle, the renovation of the castle began²⁶. It is highly probable that the building material from the castle was used for the renovation of the church²⁷. At this stage, there were plans to build a vault in the rebuilt tower, as evidenced by the brick vault buttresses on each wall of the tower interior (Fig. 23).

Stage III

This is the stage when the reconstruction of the tower massif was completed after the fire of 1685²⁸. An analysis of the sources which say that in 1690 a new organ was put in place leads to the conclusion that the tower reconstruction was completed by the end of the 1680s²⁹. This stage begins from the height of around 8 m from the ground and ends at the top of the tower. This is evidenced primarily by the section where there are differences in the colour of the bricks, as well as their dimensions, which are different than the size of the bricks used during stage II.

Phase IX (19th century)³⁰

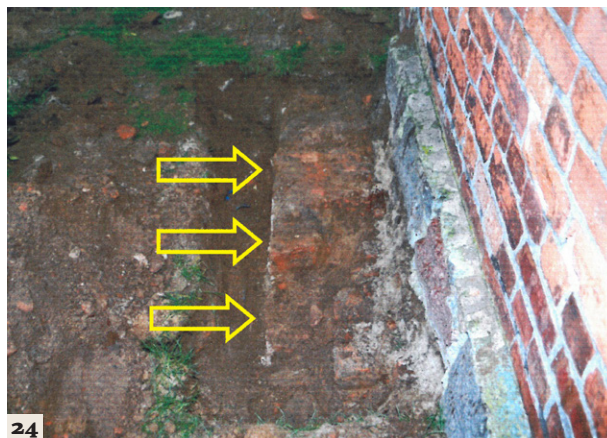
The structure of the church shows the transformations that took place in the years 1856-1870. They are related to the destruction of the monument during the stationing of French troops in Karolino in 1807,

zamieszczonych w *Ekspertyzie technicznej dotyczącej stanu technicznego kościoła*, wykonanej przed pracami remontowymi przy wieży w 2010 r.³² Z fotografii wynika, że wykucie muru od blendy do przyziemia ma związek ze wzmocnieniem fundamentów w tym miejscu (il. 24). Bruzda pod blendą zamurowana jest w wątku krzyżykowym o wymiarach cegieł $27 \times 13 \times 8/7/7$ cm, wysokości 10 warstw sięgających 95 cm i nosi znamiona XIX-wieczne. Spostrzeżenia dotyczące wzmocnienia konstrukcji wynikają także z nieco przekrzywionych filarów nawy głównej od strony południowej oraz różnicy w sklepieniach między nawami bocznymi. W nawie północnej występuje sklepienie krzyżowo-żebrowe, a w południowej – gwiazdiste. Być może te anomalie, o których nie mówią żadne źródła, mają związek ze wspomnianym stacjonowaniem wojsk francuskich. Po przejściu kościoła na magazyn broni mogła nastąpić katastrofa, która wpłynęła na zdecydowanie na powyższe zniekształcenia. Podczas prac restauratorskich w karlińskim kościele prowadzonych w latach 1856-1900 wstawiono nową empore – ściśle w latach 80. XIX wieku³³. Na podstawie literatury i badań wiadomo, że w zakrystii od strony północnej wykuto wtórny otwór okienny. Źródła pisane mówią również o poszerzeniu otworów okiennych w nawie południowej, lecz badania na to nie wskazują³⁴.

Faza X (1871 rok)³⁵

W 1871 roku przystąpiono do budowy kruchty od strony południowej, według projektu karlińskiej firmy budowlanej prowadzonej przez Wilhelma Beilke'a (il. 25). Z analizy projektu wynika, że pomysłu Beilke'a w pełni nie zrealizowano, ponieważ wejście odbiega nieco od zaplanowanego (il. 26). Ponadto

when an arms warehouse³¹ was organized there. The effects of the repair work are visible from the outside of the church – among other things, in the sacristy, fragments of the nave body, tower and upper part of the gable which connects the chancel with the main nave. The transformations are also visible from the western side of the southern nave. This is confirmed by a photographic analysis, which was carried out by the author of the article on the basis of photographs in *Ekspertyza techniczna dotycząca stanu technicznego kościoła* [The technical expertise on the technical condition of the church], made before the renovation works at the tower in 2010³². They show that the building of the wall from the blind window to the ground floor is associated with strengthening the foundations in this place (Fig. 24). The groove under the blind window is bricked up in a cross bond with brick dimensions of $27 \times 13 \times 8/7/7$ cm, a height of 10 layers of 95 cm

23. Wnętrze wieży. Widok na wymurowane opory sklepienne, listopad 2017. Fot. K. Zalewski

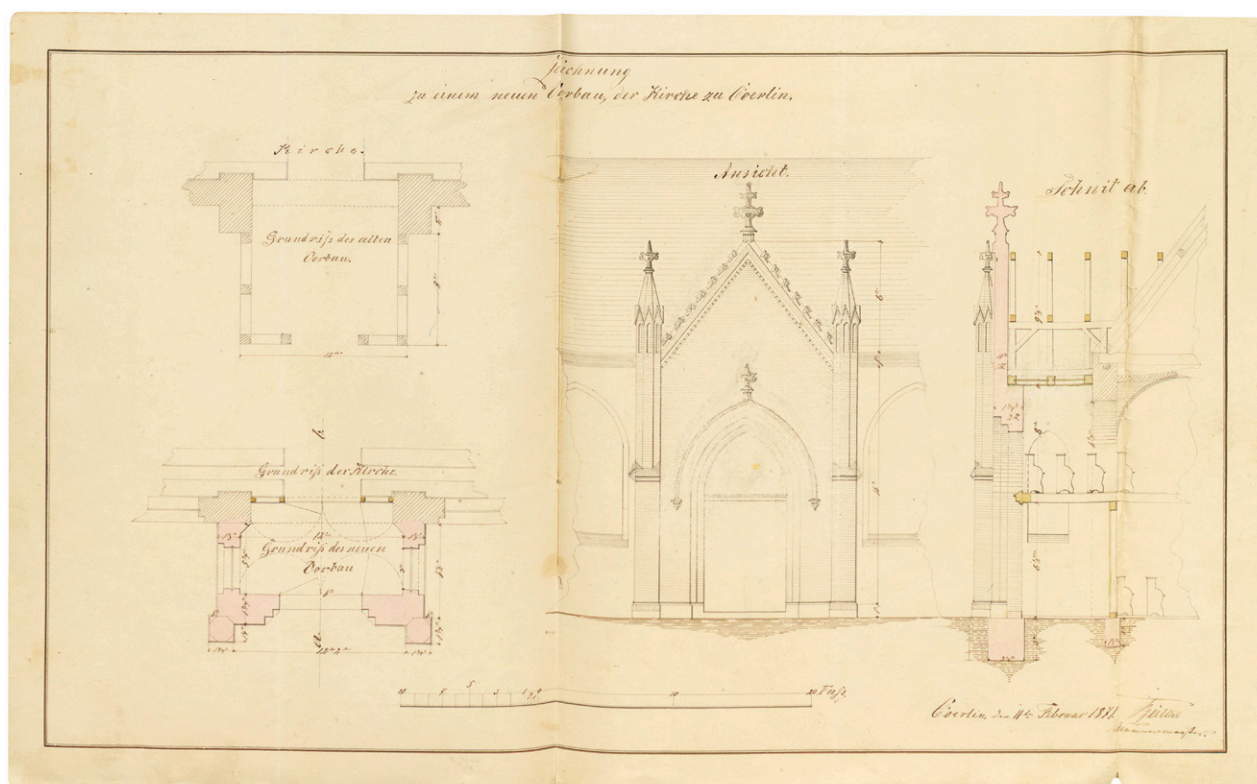
23. Tower interior. A view of the bricked vault buttresses, November 2017. Photo by K. Zalewski

24. Widok na wykop sondażowy i widoczne w nim wzmocnienie fundamentów od strony zachodniej w nawie południowej, listopad 2010. Fot. ze zbiorów Archiwum Urzędu Miejskiego w Karlinie

24. View of the trial excavation and visible strengthening of foundations from the west in the southern nave, November 2010. Photo from the collections of the National Archive in Karlino

25. Projekt wejścia bocznego od strony południowej wykonany przez Wilhelma Beilke'a w 1871 r., reprodukcja: *Bauten und Reparaturen an den Kirchengebäuden zu Körlin*, vol. III, 1845-1899, zbiory Archiwum Państwowego w Koszalinie, Zespół 26/19/o Rejencja Koszalińska, Akta synodalne, sygn. 8062

25. Southern side entrance design made by Wilhelm Beilke in 1871, reproduced from: *Bauten und Reparaturen an den Kirchengebäuden zu Körlin*, vol. III, 1845-1899, collections of the State Archive in Koszalin, 26/19/o Koszalin Regency, Synodal files, reference number 8062

25

analiza projektu Beilke'a pokazuje, że wcześniejsze wejście boczne wykonano w konstrukcji szkieletowej. Na tym etapie zakończono XIX-wieczne prace restauratorskie w kościele w Karlinie.

Faza XI (XX/XXI wiek)

*Przekształcenia (lata 1990 i 2012)*³⁶

W latach 90. XX wieku przeprowadzono remont kościoła oraz badania archeologiczno-konserwatorskie. Henryk Janocha w swojej pracy napisał, że były to badania „doraźne” i przeprowadzono je w formie wykopów punktowych zarówno we wnętrzu, jak i na zewnątrz kościoła. Podczas tego remontu przelicowano mur w południowo-zachodnim narożniku wewnątrz prezbiterium, fragmenty muru przy łuku tęczowym, wszystkie parapety od wewnątrz w korpusie nawowym oraz łuki między filarami nawy głównej i nawy północnej. Wymieniono też drzwi zewnętrzne od strony zachodniej oraz drzwi wewnątrz wraz z wejściem na chór³⁷.

W 2012 roku kościół przeszedł remont w ramach projektu pod nazwą „Przebudowa, remont, zagospodarowanie terenu zabytkowego kościoła w Karlinie”³⁸. Prace obejmowały przede wszystkim wykonanie klatki schodowej w wieży kościoła. Pozostałe czynności to oczyszczenie metodą piaskowania elewacji wraz z wymianą historycznej spoiny na współczesną i uzupełnienie ubytków w strukturze murów.

and bears 19th-century characteristics. The observations concerning the reinforcement of the structure also result from the slightly curved pillars of the main nave on the southern side and the difference in the vaults between the side naves. There is a cross-ribbed vaulting in the northern nave and a stellar-shaped vault in the southern one. Perhaps these anomalies, which are not mentioned by any sources, are related to the aforementioned stationing of French troops. After taking over the church and turning it into an arms warehouse, a disaster may have occurred, which had a strong impact on the above distortions. During the restoration work in the church in Karlin between 1856-1900 a new gallery was inserted – strictly in the 1880s³³. On the basis of the literature and research, it is known that a secondary window opening was carved in the sacristy from the north side. The written sources mention also the widening of window openings in the southern nave, but the research does not confirm this information³⁴.

Phase X (1871)³⁵

In 1871, the construction of a porch on the the southern side was started, according to the design of the Karlin construction company led by Wilhelm Beilke (Fig. 25). The analysis of the project shows that Beilke's idea was not fully implemented, as the entrance slightly deviates from the planned one (Fig. 26).

Faza XII (2012 rok)³⁹

Wybudowanie klatki schodowej do kotłowni od strony południowo-wschodniej zakończyło prace w 2012 roku.

Podsumowanie

Analiza substancji kościoła pw. św. Michała Archanioła w Karlinie, w połączeniu z kwerendą archiwalną, pozwoliła na rozpoznanie przekształceń budowlanych, rozwarstwienie chronologiczne i próbę rekonstrukcji poszczególnych dwunastu faz budowlanych.

Fazy I-IV to budowa oraz naprawy pierwszego obiektu, który został zniszczony w 1409 roku przez Bogusława VIII. Z kolei fazy V-X dotyczą drugiego kościoła. Analizy przeprowadzone przez autora niniejszego artykułu potwierdziły przypuszczenia wcześniejszych badaczy, że drugi kościół posiada w swojej strukturze pozostałości pierwszego.

Furthermore, this analysis proves that the previous side entrance was made in a skeleton structure. At this stage, the 19th century restoration work in the church in Karlino was completed.

Phase XI (20th/21st century)

Transformations (1990 and 2012)³⁶

In the 1990s, the church was renovated and archaeological and conservation research was carried out. Henryk Janocha wrote in his work that this research was “interim”, carried out in the form of restricted trenches both inside and outside the church. During this renovation, the wall in the south-western corner inside the chancel, fragments of the wall at the rood arch, all the window sills inside the nave body and arches between the pillars of the main nave and the north aisle were re-surfaced. The external door on the west side and the door inside with the choir entrance were also replaced³⁷.

In 2012, the church underwent a renovation as part of the project called “Reconstruction, renovation, development of the historical church in Karlino”³⁸. The works mainly included the construction of a staircase in the church tower. Other activities consisted of cleaning the elevations by sandblasting together with the replacement of the historical joint with a contemporary one and supplementing the defects in the structure of walls.

Phase XII (2012)³⁹

The construction of a staircase to the boiler house from the south-eastern side ended the works of 2012.

Conclusion

The analysis of the substance of the Church of St. Michael the Archangel in Karlino, combined with the archival search, allowed for the recognition of building transformations, chronological stratification and an attempt to reconstruct twelve different construction phases.

26. Widok na wejście boczne od strony południowej, zbudowane według projektu Wilhelma Beilke'a w 1871 r., lipiec 2016. Fot. K. Zalewski

26. View of the side entrance from the south, built according to the design by Wilhelm Beilke in 1871, July 2016. Photo by K. Zalewski

Te wcześniejsze ustalenia odnosiły się jednak tylko do fragmentów zakrystii. Obecne badania pokazały, że ilość substancji pierwszej świątyni jest znacznie większa. Fragmenty wcześniejszego kościoła widoczne są na styku korpusu nawowego z wieżą oraz w całym wnętrzu prezbiterium do wysokości sklepienia. Z przeprowadzonych badań dowiadujemy się, że pierwszy obiekt miał na pewno podobną długość i był ustawiony nieco bardziej w kierunku północnym, czego dowodem są odchylenia w rzucie prezbiterium oraz we fragmentach styku nawy głównej z masywem wieżowym. Badania potwierdziły również fakt, że biskup Magnus wykorzystał na remont odszkodowanie otrzymane za spaloną świątynię⁴⁰.

Faza V stanowi początek budowy drugiego kościoła, którą zainicjowano w 1510 roku. W tym czasie przelicowano mur przy prezbiterium od strony zewnętrznej; dobudowano do istniejącego, niekompletnego szczytu – który pozostał po poprzedniej świątyni – górną partię muru wypełnioną blendami. Otynkowane blendy we fragmentach sugerują, że prezbiterium krótko pełniło funkcję samodzielnej świątyni i że budowniczowie szybko przeszli do rozbudowy kościoła w kierunku zachodnim.

Podczas fazy VI następuje rozbudowa świątyni w kierunku zachodnim. Powstał wówczas korpus nawowy, sklepienia w nawach oraz wtórne sklepienie prezbiterium. Dekoracyjne zakończenie zachodniego szczytu w korpusie nawowym wskazuje, że wieża nie była budowana wraz z nawami.

Badania nie obejmowały więźby dachowej, lecz można wywnioskować, że powstała ona w tym samym czasie co mury obwodowe korpusu nawowego, a przed wymurowaniem szczytu zachodniego. Więżba w prezbiterium ma kolki bite od strony wschodniej. Takie rozwiązanie świadczy, że jest wtórna i powstała w tym samym okresie co więźba w korpusie nawowym.

Dużą niewiadomą, która pojawiła się w trakcie badań, stanowi różnica sklepień w nawach bocznych. Żaden z dotychczasowych badaczy nie podjął tego tematu. Patrząc na średniowieczną architekturę sakralną, można stwierdzić, że zazwyczaj zakładano bogatsze sklepienia w nawach głównych i prezbiteriach – w omawianym przypadku jest to sklepienie gwiaździste. Natomiast w nawach bocznych zakładano sklepienia o mniejszej dekoracyjności, na przykład

Phases I-IV include the construction and repairs of the first building, which was destroyed in 1409 by Bogusław VIII. The phases V-X are related to the second church. The studies made by the author of this article confirmed the assumptions of the previous researchers that the second church includes the remains of the first one in its structure. However, these previous studies considered only fragments of the sacristy. The current research has shown that the amount of substance of the first temple is much bigger. The fragments of the former church are visible at the junction of the nave body with the tower and in the whole interior of the chancel to the vault. From this research we learn that the first building was of a similar length and positioned slightly more to the north, as evidenced by the deviations in the floor plan of the chancel and in the fragments of the joint of the main nave with the tower massif. The research also confirmed the fact that Bishop Magnus used for renovation the received compensation for the burned temple⁴⁰.

Phase V marks the beginning of construction of the second church, which started in 1510. At that time, the wall by the chancel from the outside was re-surfaced; the upper part of the wall filled with blind windows was added to the existing incomplete gable, which remained after the previous temple. Plastered blind windows in fragments suggest that the chancel briefly served as an independent temple. This suggests also that builders quickly moved to expand the church to the west.

During phase VI, the temple was expanded to the west. At that time, the nave corpus, vaults in the naves and a secondary vault in the chancel were built. The decorative end of the western gable in the nave body indicates that the tower was not built at the same time as the aisles.

The research did not include the roof truss, but it can be concluded that it was built at the same time as the perimeter walls of the nave body and before the western gable was erected. The roof truss in the chancel has pegs from the eastern side, which indicates that it is secondary and was made at the same time as the roof truss in the nave body.

A big question that appeared during the research was difference of the vaults in the side aisles. So far, none of the researchers have taken up this subject. Looking at medieval sacral architecture, one can state

krzyżowo-żebrowe, a takie właśnie występuje w nawie północnej. Nasuwa się więc pytanie: dlaczego w nawie południowej jest sklepienie gwiazdziste? W trakcie dokładnej analizy struktury muru oraz filarów dzielących nawę główną od nawy południowej zauważono anomalie, które mogą sugerować katastrofę budowlaną. Czy sklepienie się zawaliło? Czy nastąpiły pęknięcia, które zmusiły budowniczych do rozebrania pierwotnego sklepienia? Zebrane materiały źródłowe nic nie mówią o takim zdarzeniu. Wspomniane anomalie w strukturze muru nawy południowej to przekrzywione delikatnie w stronę południową filary, a także wykucie bruzdy/otworu od strony zachodniej. Być może podczas stacjonowania wojsk francuskich w 1807 roku, kiedy urządzono w kościele magazyn broni, doszło do jakiejś katastrofy. Niewykluczone, że w latach 50. lub 60. XIX wieku miały też miejsce prace polegające na wzmocnieniu fundamentów. Przed remontem kościoła w 2010 roku wykonano między innymi wykopy sondażowe w kilku miejscach świątyni. Stwierdzono wówczas, że kościół posadowiono na fundamentach poprzedniej świątyni. Fotografie wykopu sondażowego od strony zachodniej w nawie południowej pokazują, że fundament kamienny jest obrobiony i nie świadczy o tym, że stanowi fundament poprzedniego, średniowiecznego kościoła. Z kolei powyżej fundamentu występuje ślad wstawienia nowego muru, czego dowodzi również wątek krzyżowy. Kolejnym dowodem na ingerencję w strukturę karlińskiego kościoła w XIX wieku jest powiększenie otworów okiennych w nawie bocznej, o czym mówią źródła pisane – sama struktura muru na to nie wskazuje. Wspomniane zabiegi sugerują, że miały miejsce prace zapobiegające katastrofie budowlanej, a obrobiony kamień świadczy, że fundament średniowieczny wzmocniono jedynie w tym miejscu. W pozostałych wykopach sondażowych odkryte fundamenty są nieobrobione.

Faza VII to początek rozbudowy wieży. Nie wiadomo, z ilu etapów składała się pierwotnie jej budowa, ponieważ wieża została zniszczona podczas pożaru w 1685 roku. Po pożarze nastąpiła odbudowa masywu wieżowego. Przeprowadzone badania nie tylko potwierdzają informację ze źródeł pisanych o jej spaleniu, lecz także precyzują, ile pierwotnej substancji zniszczył ogień. Ze źródeł wiemy, że

that vaults in main naves and chancels were usually richer – in our case this is a stellar vault. In side aisles, on the other hand, vaults with less decorative features, such as cross-ribbed ones, were installed, and this kind of the vault characterises the northern nave. A question arises: why in the southern nave do we have a stellar vault? During a thorough analysis of the structure of the wall and pillars separating the main nave from the southern nave, anomalies were noticed, which may suggest a construction disaster. Did the vault collapse, or maybe there were cracks that forced builders to dismantle the original vault? The collected source material does not mention such an event. These anomalies in the structure of the southern nave wall include: pillars slightly skewed to the south and a groove/hole made on the western side. Perhaps there was some disaster during the stationing of French troops in 1807, who organized an arms warehouse in the church. Maybe in the 1850s or 1860s, the foundations were reinforced. Prior to the renovation of the church, in 2010, trial trenches were made in several places of the temple. It was then discovered that the church was founded on the foundations of the previous temple. Photographs of a trial trench on the west side of the southern nave show that the stone foundation was worked and does not indicate that this is the foundation of the previous medieval church. Above the foundation there is a trace proving the construction of a new wall, which is also evidenced by a cross bond. Another piece of evidence of interference in the structure of the Karolino church in the 19th century is the enlargement of the window openings in the side aisle, as mentioned in the written sources – this is not visible in the structure of the wall. The above-mentioned measures suggest that work was done to prevent a construction disaster, and the worked stone indicate that the medieval foundation was strengthened only in this place. In other trial trenches the exposed foundations are unworked.

Phase VII is the beginning of the tower extension. It is not known how many stages divided originally its construction because the tower was destroyed during the fire in 1685. After this fire, the tower massif was rebuilt. The conducted research not only confirms the information from written sources about the fire, but also clarifies how much of the original substance was destroyed. From the sources we know that only

spłonął tylko hełm, natomiast z przeprowadzonej analizy wiadomo, że ogień zniszczył dwie trzecie korpusu wieżowego.

Podczas VIII fazy zakończono odbudowę wieży po pożarze. Z badań wynika, że zaplanowane w niej sklepienie nie zostało wykonane.

Kolejna faza, numer IX, to wiek XIX, podczas którego przeprowadzono szereg prac konserwatorskich polegających na wymianie lica w poszczególnych partiach muru całego kościoła. W X fazie dobudowano wejście boczne od strony południowej.

Podczas fazy XI przeprowadzono prace archeologiczne (lata 90. XX wieku) i zainstalowano metalowe schody na wieżę. Oczyszczono też kościół z patyny i spoiny historycznej (2012 rok). Zwieńczeniem tych działań była budowa w 2012 roku wejścia do kotłowni od strony południowo-wschodniej, określona jako faza XII. ■

the cupola burned down, whereas the analysis proved that the fire destroyed two thirds of the tower body.

During phase VIII the reconstruction of the tower after the fire was completed. The research shows that the planned vault was not built.

The next phase, number IX, took place in the 19th century, during which some conservation works were carried out, involving the replacement of the face in individual parts of the wall of the entire church. In phase X, a side entrance from the south was added.

During phase XI archaeological work was carried out (in the 1990s) and new metal stairs leading to the tower were installed. Furthermore, the church was cleaned of patina and historical joint (2012). The culmination of these activities include the construction, in 2012, of the entrance to the boiler house from the south-eastern side, defined as phase XII. ■

Krystian Zalewski, absolwent Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, kierunek: ochrona dóbr kultury, specjalność: konserwatorstwo. Pracownik Muzeum Ziemi Karlińskiej w Karlinie. Jego obszar zainteresowań to badania architektoniczne oraz historia technik budowlanych. W ramach pracy magisterskiej przeprowadził badania historyczno-architektoniczne średniowiecznego kościoła w Karlinie pod kierunkiem dr. Macieja Prarata: *Średniowieczny kościół w Karlinie – historia przekształceń budowlanych w świetle badań architektonicznych oraz problematyka konserwatorska*. W ramach studiów na UMK odbył pod kierunkiem dr. Macieja Prarata i dr. inż. arch. Ulricha Schaafa praktyki, których wynikiem była *Dokumentacja badań architektonicznych zachodniego masywu bazyliki katedralnej św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu, ul. Żeglarska 16*. Wraz z dr. M. Praratem oraz Ł. Rzepczyńskim pracował przy dokumentacji *Wstępne badania historyczno-architektoniczne dawnego Domu Towarzystwa Kasyno z 2. poł. XIX w. znajdującego się w Kwidzynie*. Odbył także półroczne praktyki z badań architektonicznych pod kierunkiem dr. M. Prarata, których przedmiotem były części kościoła w Karlinie niepodlegające wcześniej analizie strukturalnej. K. Zalewski jest członkiem Stowarzyszenia Muzealników Polskich.

Krystian Zalewski, graduate of the Department of Fine Arts of the Nicolaus Copernicus University in Toruń, field of study: protection of cultural goods, specialization: conservation studies. Employee of the Karlino Land Museum. His area of interest includes architectural research and the history of building techniques. As part of his master's thesis, he conducted historical and architectural research of the medieval church in Karlino under the supervision of Maciej Prarat, PhD: *The medieval church in Karlino – the history of building transformations in the light of architectural research, and the conservation issues*. As part of his studies at the Nicolaus Copernicus University, he completed a traineeship under the supervision of Maciej Prarat, PhD and Ulrich Schaaf, PhD, Eng. Arch., which resulted in the *Documentation of architectural research of the western massif of the Cathedral Basilica of St. John the Baptist and St. John the Evangelist in Toruń, 16 Żeglarska Street*. Together with M. Prarat, PhD and Ł. Rzepczyński he worked on the documentation of *Preliminary historical and architectural research of the former Casino Society House from the second half of the 19th century located in Kwidzyn*. He also completed a six-months traineeship in architectural research under the supervision of M. Prarat, PhD, the subject of which were fragments of the church in Karlino previously out of the scope of the structural analysis. K. Zalewski is a member of the Association of Polish Museologists.

Przypisy

- 1 J. Micraelius, *Sechs Bücher vom Alten Pommeranlande*, Alten Stettin 1639-1640, s. 439.
- 2 H. Janocha, *Badania archeologiczno-architektoniczne w kościele p.w. św. Michała w Karlinie w 1990 i 1991 r.*, Koszalin 1990-1991, mps, WUOZ Koszalin.

Endnotes

- 1 J. Micraelius, *Sechs Bücher vom Alten Pommeranlande*, Alten Stettin 1639-1640, p. 439.
- 2 H. Janocha, *Badania archeologiczno-architektoniczne w kościele p.w. św. Michała w Karlinie w 1990 i 1991 r.*, Koszalin 1990-1991, typescript, the Voivodeship Heritage Protection Office in Koszalin.

- 3 M. Ober, *Kościoły w Karlinie i Łobzie – ostatnie gotyckie fary na Pomorzu Zachodnim*, [w:] *Między panem a plebanem. Wieś, miasto, władza świecka i duchowna w kulturze średniowiecznej Europy*, Poznań 2013.
- 4 J. Jarzewicz, *Architektura średniowieczna Pomorza Zachodniego*, Poznań 2019.
- 5 Badania zostały wykonane w okresie od października 2016 r. do września 2017 r. w ramach pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem dr. Macieja Prarata (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, kierunek: ochrona dóbr kultury, specjalność: konserwatorstwo).
- 6 Dziękuję dr. Bożenie Zimnowodzie-Karjewskej za przekazaną mi wiedzę, wykorzystaną przeze mnie w części analitycznej, w której znalazły się opisy oraz graficzna interpretacja wszystkich przebadanych węzłów konstrukcyjnych, uzupełnione dokumentacją fotograficzną.
- 7 „Pommersches Urkundenbuch”, t. 1, cz. 1, nr 48, Stettin 1868, s. 34.
- 8 „Pommersches Urkundenbuch”, t. 3, cz. 2, nr 1887, Stettin 1891, s. 366.
- 9 E. Rymar, *Karlino – biskupie miasto rezydencjalne (XIII-XVI wiek)*, [w:] *W poszukiwaniu tożsamości historycznej Karlina*, t. 1, Karlino-Pruszcz Gdański 2010, s. 82.
- 10 „Pommersches Urkundenbuch”, t. 4, cz. 2, nr 2386, Stettin 1903, s. 289.
- 11 P. Gartkiewicz, Z. Radacki, J. Widawski, *Zamek biskupów w Karlinie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1966, t. 11, z. 3, s. 303.
- 12 R. Wedig, *Die Geschichte der Stadt Körlin nach alten Akten, Berichten, Protokollen und Verschreibungen*, Körlin a.d. Persante, rps, 1952, s. 75.
- 13 J. Micraelius, jw., s. 439.
- 14 Latem 1409 r., w trakcie walk, Bogusław VIII spłądował i spalił miasto, w tym także miejscowy kościół parafialny. Powstanie pierwszego kościoła należy łączyć z budową zamku biskupów kamieńskich w 1372 r. oraz z nadaniem praw miejskich dla Karlina w 1385 r., patrz: O. Eggert, *Deutsches Städtebuch: Handbuch städtischer Geschichte: Nordostdeutschland*, t. 1, Stuttgart-Berlin 1939, s. 186-187.
- 15 O. Eggert, jw., s. 186-187.
- 16 H. Janocha, jw., s. 8.
- 17 O. Eggert, jw., s. 186-187.
- 18 Tamże.
- 19 J. Micraelius, jw., s. 439. Drugi kościół w Karlinie wzniesiony został w 1510 r. na polecenie biskupa Martina von Caritha oraz ówczesnego burmistrza i przedstawiciela Kościoła Katolickiego w Karlinie Clausa Rinkholda.
- 20 M. Arsyński, *Technika i organizacja budownictwa ceglanego w Prusach w końcu XIV w. i 1 poł. XV w.*, [w:] *Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu*, t. 9, Warszawa 1970, s. 7-139.
- 21 L.W. Brüggemann, *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königl. Preussischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*, t. 1, Stettin 1779, s. 519.
- 22 Widok kościoła z tego okresu przedstawia rycina Eilharda Lubinusa. Jest to najstarszy znany wygląd kościoła, który przed pożarem posiadał wysoką sygnaturkę na szczycie wieży i na zwieńczeniu dachu we wschodniej części korpusu nawowego. Opis według *Wielkiej Mapy Księstwa Pomorskiego* E. Lubinusa, 1610-1618, przechowywanej w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie, nr sygn. MNS/Graf/939.
- 23 M. Merian, *Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae*, 1652, s. 48.
- 3 M. Ober, *Kościoły w Karlinie i Łobzie – ostatnie gotyckie fary na Pomorzu Zachodnim*, [in:] *Między panem a plebanem. Wieś, miasto, władza świecka i duchowna w kulturze średniowiecznej Europy*, Poznań 2013.
- 4 J. Jarzewicz, *Architektura średniowieczna Pomorza Zachodniego*, Poznań 2019.
- 5 The research was carried out in the period from October 2016 to September 2017 as part of my MA thesis written under the supervision of Maciej Prarat, PhD (Nicolaus Copernicus University in Toruń, field of study: protection of cultural goods, specialization: conservation studies).
- 6 I would like to thank Bożena Zimnowoda-Karjewska, PhD, for the knowledge I have obtained and used in the analytical part, which included descriptions and graphical interpretation of all the examined structure nodes, supplemented by photographic documentation.
- 7 “Pommersches Urkundenbuch”, Vol. 1, Part 1, No. 48, Stettin 1868, p. 34.
- 8 “Pommersches Urkundenbuch”, Vol. 3, Part 2, No. 1887, Stettin 1891, p. 366.
- 9 E. Rymar, *Karlino – biskupie miasto rezydencjalne (XIII-XVI wiek)*, [in:] *W poszukiwaniu tożsamości historycznej Karlina*, Vol. 1, Karlino-Pruszcz Gdański 2010, p. 82.
- 10 “Pommersches Urkundenbuch”, Vol. 4, Part 2, No. 2386, Stettin 1903, p. 289.
- 11 P. Gartkiewicz, Z. Radacki, J. Widawski, *Zamek biskupów w Karlinie*, “Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1966, Vol. 11, Issue 3, p. 303.
- 12 R. Wedig, *Die Geschichte der Stadt Körlin nach alten Akten, Berichten, Protokollen und Verschreibungen*, Körlin a.d. Persante, manuscript, 1952, p. 75.
- 13 J. Micraelius, , p. 439.
- 14 In the summer of 1409, during the fights, Bogusław VIII plundered and burned the town, including the local parish church. The establishment of the first church should be combined with the construction of the bishop castle of Kamień in 1372 and the granting of town rights for Karlino in 1385, see: O. Eggert, *Deutsches Städtebuch: Handbuch städtischer Geschichte: Nordostdeutschland*, Vol. 1, Stuttgart-Berlin 1939, pp. 186-187.
- 15 O. Eggert, op. cit., pp. 186-187.
- 16 H. Janocha, op. cit., p. 8.
- 17 O. Eggert, op. cit., pp. 186-187.
- 18 Ibidem.
- 19 J. Micraelius, op. cit., p. 439. The second church in Karlino was erected in 1510 on the order of Bishop Martin von Carith and the mayor and representative of the Catholic Church in Karlino at that time Claus Rinkhold.
- 20 M. Arsyński, *Technika i organizacja budownictwa ceglanego w Prusach w końcu XIV w. i 1 poł. XV w.*, [in:] *Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu*, Vol. 9, Warszawa 1970, pp. 7-139.
- 21 L.W. Brüggemann, *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königl. Preussischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*, Vol. 1, Stettin 1779, p. 519.
- 22 A view of the church from this period is shown in a drawing by Eilhard Lubinus. This is the oldest known image of the church. Before the fire, the church in Karlino had a high turret on the top of the tower and on the roof top in the eastern part of the nave body. Description based on *Wielka Mapa Księstwa Pomorskiego* [The Great Map of the Duchy of Pomerania] by E. Lubinus, 1610-1618, kept in the collections of the National Museum in Szczecin, reference number MNS/Graf/939.

- 24 W 1685 r. w Karlinie wybuchł wielki pożar. Ogień strawił wówczas szpital i osiem domów, a w kościele, jak podaje literatura, zniszczony został szpic wieży, patrz: L.W. Brüggemann, jw., s. 519. Zniszczony kościół zaczęto remontować rok po pożarze. W pierwszej kolejności odbudowano wieżę, patrz: L. Böttger, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Regierungs-Bezirks Köslin*, t. 3, Bd. 1, *Die Kreise Köslin, Kolberg-Körlin, Belgard und Schlawe. Kreis Belgrad und Nachträge zum Kreise Colberg-Körlin*, Stettin 1889, s. 57-60.
- 25 J. Courtois, *Der Kolberg Korliner Kreis*, Kolberg 1909, s. 101.
- 26 R. Wedig, jw., s. 80.
- 27 Tego typu cegły zauważono również w XVIII-wiecznym dworcu na Wyspie Biskupiej oraz w murach młyna. Przyuszczalnie korzystano z cegieł, z których pierwotnie wybudowano zamek w Karlinie.
- 28 R. Wedig, jw., s. 85. W 1690 r. wstawiono nowe organy, na pewno więc proces odbudowy wieży po pożarze był już skończony.
- 29 R. Wedig, jw., s. 85.
- 30 P. Gützkow, *Aus der Geschichte der St. Michaelkirche und der Kirchengemeinde Körlin*, „Heimat-Kalendar des Kreises Kolber-Korlin” 1926, s. 45. W tych latach przeprowadzono w karlińskim kościele szereg prac restauratorskich.
- 31 P. Gützkow, jw., s. 46.
- 32 Ekspertyza techniczna dotycząca stanu technicznego elementów kościoła z oceną możliwości wykonania dodatkowej klatki schodowej w wieży kościoła pw. św. Michała Archaniola w Karlinie, dz. nr 246 obr. 004 Karolino, listopad 2010, s. 18.
- 33 P. Gützkow, jw., s. 46-47.
- 34 Tamże.
- 35 *Bauten und Reparaturen an den Kirchengebäuden zu Körlin*, vol. III, 1845-1899, Archiwum Państwowe Koszalin, Zespół 26/19/o Rejencja Koszalińska, Akta synodalne, sygn. 8062. Akta te dotyczą wszelkich dobudów i remontów kościoła oraz budynków kościelnych w Karlinie w latach 1866-1900. Jest w nich zamieszczony projekt nowego wejścia bocznego do kościoła od strony południowej autorstwa mistrza mularskiego z Karlina Wilhelma Beilke’a. Projekt wykonano w 1871 r.
- 36 W 1990 r. w kościele miały miejsce badania archeologiczno-konserwatorskie, patrz: H. Janocha. Natomiast w 2012 r. przeprowadzono remont kapitalny w ramach projektu pod nazwą „Przebudowa, remont, zagospodarowanie terenu zabytowego kościoła w Karlinie”. Informacja ze strony miasta, <http://www.karolino.pl> [data dostępu: 11.07.2015].
- 37 *Kronika parafialna od 1945*, Archiwum Parafialne w Karlinie.
- 38 P. Gartkiewicz, J. Widawski, *Karolino pow. Białogard. Studium układu i zabudowy zabytkowej*, Koszalin 1959, mps, WUOZ Koszalin, s. 10.
- 39 Tamże, s. 11.
- 40 O. Eggert, jw., s. 186-187. W początkach XV w. biskupi czynili starania o odbudowę spalonej świątyni. Świadczy o tym wzmianka, która mówi, że w 1418 r. biskup Magnus wniósł skargę na księcia Bogusława VIII podczas soboru odbywającego się w Konstancji. Dzięki tym staraniom biskup otrzymał w 1418 r. 30 tys. guldenów tytułem odszkodowania – przyznanego przez sobór w Konstancji – na odbudowanie kościoła w Karlinie.
- 23 M. Merian, *Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae*, 1652, p. 48.
- 24 In 1685 a great fire broke out in Karlino. The fire consumed the hospital, eight buildings, and in the church, according to the literature, the tip of the tower was destroyed, see: L.W. Brüggemann, op. cit., p. 519. The destroyed church started to be renovated a year after the fire. The church tower was rebuilt first, see: L. Böttger, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Regierungs-Bezirks Köslin*, t. 3, Bd. 1, *Die Kreise Köslin, Kolberg-Körlin, Belgard und Schlawe. Kreis Belgrad und Nachträge zum Kreise Colberg-Körlin*, Stettin 1889, pp. 57-60.
- 25 J. Courtois, *Der Kolberg Korliner Kreis*, Kolberg 1909, p. 101.
- 26 R. Wedig, op. cit., p. 80.
- 27 Such bricks were also noticed in the eighteenth-century manor house on Bishop’s Island and in the walls of the mill. Presumably, bricks originally used to build the Karlino castle were used again.
- 28 R. Wedig, op. cit., p. 85. In 1690, a new organ was put in place, and thus the process of rebuilding the tower after the fire was finished.
- 29 R. Wedig, op. cit., p. 85.
- 30 P. Gützkow, *Aus der Geschichte der St. Michaelkirche und der Kirchengemeinde Körlin*, „Heimat-Kalendar des Kreises Kolber-Korlin” 1926, p. 45. During these years, a number of restoration works were carried out in the Karlino church.
- 31 P. Gützkow, op. cit., p. 46.
- 32 Ekspertyza techniczna dotycząca stanu technicznego elementów kościoła z oceną możliwości wykonania dodatkowej klatki schodowej w wieży kościoła pw. św. Michała Archaniola w Karlinie [Technical expertise on the technical condition of the church elements with an assessment of the possibility of constructing an additional staircase in the tower of the Church of St. Michael the Archangel in Karlino], plot no. 246 area 004 Karolino, November 2010, p. 18.
- 33 P. Gützkow, op. cit., pp. 46, 47.
- 34 Ibidem.
- 35 *Bauten und Reparaturen an den Kirchengebäuden zu Körlin*, Vol. III, 1845-1899, the State Archive in Koszalin, 26/19/o Koszalin Registry, Synodal files, reference number 8062. These records concern all extensions and renovations of the church and church buildings in Karlino between 1866 and 1900. They include a design of the new side entrance to the church from the south side by the master bricklayer from Karlino Wilhelm Beilke. The design was made in 1871.
- 36 In 1990, archaeological and conservation research was carried out in the church, see: H. Janocha, op. cit.. In 2012, a major renovation was carried out as part of the project called “Reconstruction, renovation, development of the area of the historical church in Karlino”. Information from the city website <http://www.karolino.pl> [access date: 11.07.2015].
- 37 *Kronika parafialna od 1945*, the Parish Archive in Karlino.
- 38 P. Gartkiewicz, J. Widawski, *Karolino pow. Białogard. Studium układu i zabudowy zabytkowej*, Koszalin 1959, typescript, the Voivodeship Heritage Protection Office in Koszalin, p. 10.
- 39 Ibidem, p. 11.
- 40 O. Eggert, op. cit., pp. 186-187. At the beginning of the 15th century the bishops tried to rebuild the burned temple. This information is based on a reference that in 1418 Bishop Magnus filed a complaint against Prince Bogusław VIII at the Council held in Constance. Due to these efforts the bishop received, in 1418, compensation of 30,000 guliders – allocated by the Council in Constance – for the reconstruction of the church in Karlino.

Bibliografia / Bibliography

- Arszyński M., *Technika i organizacja budownictwa ceglanego w Prusach w końcu XIV w. i 1 poł. XV w.*, [w:] *Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu*, t. 9, Warszawa 1970.
- Bauten und Reparaturen an den Kirchengebäuden zu Körlin*, vol. III, 1845-1899, Archiwum Państwowe w Koszalinie, Zespół 26/19/o Rejencja Koszalińska, Akta synodalne, sygn. 8062.
- Böttger L., *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Regierungs-Bezirks Köslin*, t. 3, Bd. 1, *Die Kreise Köslin, Kolberg-Körlin, Belgard und Schlawe. Kreis Belgrad und Nachträge zum Kreise Colberg-Körlin*, Stettin 1889.
- Brüggemann L.W., *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königl. Preussischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*, t. 1, Stettin 1779.
- Courtois J., *Der Kolberg Korliner Kreis*, Kolberg 1909.
- Eggert O., *Deutsches Städtebuch: Handbuch städtischer Geschichte: Nordostdeutschland*, t. 1, Stuttgart-Berlin 1939.
- Gartkiewicz P., Radacki Z., Widawski J., *Zamek biskupów w Karlinie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1966, t. 11, z. 3.
- Gartkiewicz P., Widawski J., *Karlino pow. Białogard. Studium układu i zabudowy zabytkowej*, Koszalin 1959, mps, WUOZ Koszalin.
- Gützkow P., *Aus der Geschichte der St. Michaelkirche und der Kirchengemeinde Körlin*, „Heimat-Kalendar des Kreises Kolber-Körlin” 1926.
- Janocha H., *Badania archeologiczno-architektoniczne w kościele p.w. św. Michała w Karlinie w 1990 i 1991 r.*, Koszalin 1990-1991, mps, WUOZ Koszalin.
- Jarzewicz J., *Architektura średniowieczna Pomorza Zachodniego*, Poznań 2019.
- Kronika parafialna od 1945*, Archiwum Parafialne w Karlinie.
- Lubinus E., *Wielka Mapa Księstwa Pomorskiego, 1610-1618*, Muzeum Narodowe w Szczecinie, nr sygn. MNS/Graf/939.
- Merian M., *Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae*, 1652.
- Micraelius J., *Sechs Bücher vom Alten Pommeranlande, Alten Stettin* 1639-1640.
- Ober M., *Kościoły w Karlinie i Łobzie – ostatnie gotyckie fary na Pomorzu Zachodnim*, [w:] *Między panem a plebanem. Wieś, miasto, władza świecka i duchowna w kulturze średniowiecznej Europy*, Kowalski J., Ratajczak T. (red.), Poznań 2013.
- „Pommersches Urkundenbuch”, t. 1, cz. 1, nr 48, Stettin 1868.
- „Pommersches Urkundenbuch”, t. 3, cz. 2, nr 1887, Stettin 1891.
- „Pommersches Urkundenbuch”, t. 4, cz. 2, nr 2386, Stettin 1903.
- Rymar E., *Karlino – biskupie miasto rezydencjalne (XIII-XVI wiek)*, [w:] *W poszukiwaniu tożsamości historycznej Karlina*, t. 1, A. Chłudziński (red.), Karlino-Pruszcz Gdański 2010.
- Wedig R., *Die Geschichte der Stadt Körlin nach alten Akten, Berichten, Protokollen und Verschreibungen*, Körlin a.d. Persante, rkps, 1952.